

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ
ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΟΥΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ:

- 1. ΠΕΡΣΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ**
- 2. ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ**
- 3. ΤΡΩΑΔΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ:

«ΡΕΪΣΗ ΝΙΚΗΤΑΔΑΙΝΑ»

ΡΟΔΟΣ, «Ιούνιος, 2018»

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΡΕΪΣΗ ΝΙΚΗΤΑΔΑΙΝΑ»

Α.Μ: 16015

«ΟΨΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ:

1. ΠΕΡΣΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ
2. ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ
3. ΤΡΩΑΔΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΑΠΠΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΜΕΝΕΛΑΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....σελ.1	σελ.1
2. ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....σελ.2	σελ.2
3. SUMMARY.....σελ.3	σελ.3
4. ΏΨΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟΥΣ «ΠΕΡΣΕΣ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ, ΣΤΗΝ «ΑΝΤΙΓΟΝΗ» ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ ΚΑΙ ΣΤΙΣ «ΤΡΩΑΔΕΣ» ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ. ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....σελ.4	σελ.4
5. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ.8	σελ.8
6. ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΟΥΣ «ΠΕΡΣΕΣ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ.....σελ.15	σελ.15
7. ΏΨΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟΥΣ «ΠΕΡΣΕΣ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ.....σελ.19	σελ.19
8. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ «ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ» ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΡΑΜΑ.....σελ.36	σελ.36
9. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....σελ.40	σελ.40
10.ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΦΡΟΣΥΝΗ ΣΤΟ NILSSON.....σελ.41	σελ.41
11.ΏΨΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ “ΑΝΤΙΓΟΝΗ” ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ.....σελ.43	σελ.43
12.Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ «ΤΡΩΑΔΕΣ» ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ- ΟΙ ΣΟΦΙΣΤΕΣ.....σελ.68	σελ.68
13.ΏΨΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΙΣ «ΤΡΩΑΔΕΣ» ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ.....σελ.70	σελ.70
14.ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....σελ.91	σελ.91
15.ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σελ.95	σελ.95

Ευχαριστίες οφείλω:

Μου δίνεται η δυνατότητα με την παρούσα μεταπτυχιακή εργασία, να ευχαριστήσω θερμά, τον επιβλέποντα καθηγητή και Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Αιγαίου κ. Σπύρο Συρόπουλο, τόσο για την υπόδειξη του θέματος, όσο και για την αμέριστη στήριξή του καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησής της. Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω και τα δύο μέλη της επιτροπής, τον καθηγητή κύριο Θεόδωρο Παππά και τον κύριο Χριστόπουλο Μενέλαο για την υπομονή τους και τη θετική αντιμετώπιση της προσπάθειάς μου.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή καλούμαι να αναδείξω τις όψεις δικαίου στις τρεις τραγωδίες:

- 1 «Πέρσες» του Αισχύλου
- 2 «Αντιγόνη» του Σοφοκλή
3. «Τρωάδες» του Ευριπίδη

Επιδιώξα να επισημάνω επίσης, στους «Πέρσες» του Αισχύλου αλλά και στις «Τρωάδες» του Ευριπίδη, τις καταστροφικές συνέπειες του πολέμου, διότι τόσο ο Αισχύλος, όσο και ο Ευριπίδης, υπογραμμίζουν τη φρικαλεότητα αυτών των συγκρούσεων, ο μεν πρώτος με τη σκηνική τέχνη της εποχής του, ο δε δεύτερος, με τις ρητορικές και σοφιστικές αρχές, μεθόδους κατανόησης της αλήθειας, μέσω των Αγώνων των Λόγων.

Έμφαση δίνεται στο τρίπτυχο *Υβρις – Άτη – Νέμεσις*, μιας διάστασης του ηθικού νόμου, ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης αλαζονείας του επεκτατισμού και της έλλειψης σεβασμού στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, στα έργα «Πέρσες» του Αισχύλου και «*Τρωάδες*» του Ευριπίδη.

Στη δε «Αντιγόνη» του Σοφοκλή, το μάθημα δημοκρατίας, αλλά και την εικόνα, του πως είναι μια γυναίκα να υψώνει το ανάστημά της, ενάντια στην πολιτεία, όταν η θέση της γυναίκας, της επιφυλάσσει, ένα ρόλο υποδεέστερο, στην κοινωνία της Αθήνας του 5ου αι. π.Χ., σε ένα δικαιοσύνη πλαίσιο αναμέτρησης, της ανθρώπινης και θεϊκής δικαιοσύνης.

SUMMARY

In this project I have been asked to highlight the aspects of Justice in the three tragedies : 1. Persians of Aeschylus, 2. Antigone of Sophocles and 3. Trojan Women of Euripides

My pursuit was to point out in the Perses of Aeschylus and Troades of Euripides, the devastating consequences of War, because Aeschylus and Euripides underline the awfulness of those conflicts, the first by using the scenic techniques of his time, and the second by using the rhetorical and sophistry principles and methods, in order to comprehend the Truth, through the struggles of words.

The subject is being emphasized in the triptych: Hybris-Ate-Nemesis, as a dimension of the material Law, and also as a result of arrogance of expansionism and the lack of respect in human decency. In the Antigone of Sophocles, the lesson of democracy is depicted, by the image of woman's standing up her stature against the State, when a woman's place is foreseen to be an inferior in the Athenian society of the 5th Century B.C and finally but not least, in a legal frame between the human and the divine justice.

ΟΥΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟΥΣ «ΠΕΡΣΕΣ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ, ΣΤΗΝ
«ΑΝΤΙΓΟΝΗ» ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ ΚΑΙ ΣΤΙΣ «ΤΡΩΑΔΕΣ» ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ.

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στην εισαγωγή, θα προσπαθήσω να προσεγγίσω, τις παραμέτρους εκείνες, οι οποίες αφορούν στο δημοκρατικό καθεστώς, που η Αθήνα κατάφερε να διαμορφώσει τον 5^ο αι. και το οποίο αντιπροσωπεύει, την πλέον ολοκληρωμένη μορφή, εκείνου που οι αρχαίοι συγγραφείς ονόμαζαν πολιτεία, δηλαδή της σύγχρονης πόλης, της κοινωνίας των ελεύθερων ανθρώπων, σύμφωνα με τον ορισμό του Αριστοτέλη, όπως αναφέρει η Claude Mosse¹.

Ταυτόχρονα, θα προσδιορίσω τα χαρακτηριστικά της δημόσιας ζωής, της κοινωνίας των πόλεων, ενός χώρου συμβίωσης, μεταξύ των ηγετικών κύκλων της πόλης, στα πλαίσια της πολιτικής, ως θεσμού που άφηνε περιθώρια καλλιέργειας του ανταγωνισμού και της διαμόρφωσης μιας προσωπικότητας προσανατολισμένης στο κέρδος και όχι στην υπηρεσία του συνόλου².

Μιας δημόσιας ζωής στην κοινωνία των πόλεων, η οποία εκφραζόταν μέσα από τη δημοκρατία και στην οποία υπήρχε συγκεκριμένη αντίληψη για το ποιο είναι και ποιο πρέπει να είναι το πολιτικό αντικείμενο, δηλαδή ο πολίτης, ως άτομο που οφείλει και μπορεί να μετέχει της «κρίσεως και αρχής». Εκεί όπου σύμφωνα με τον Καστοριάδη ο Αριστοτέλης, απ' τον οποίο προέρχεται η φράση αυτή, προτάσσει την «κρίση» δηλαδή τη συμμετοχή στη δικαστική εξουσία, της «αρχής», δηλαδή τη συμμετοχή στην κυβέρνηση. Κι αυτό διότι στην Αθήνα του 4^{ου} αι., «στο καθεστώς που γνωρίζει και ζει ο ίδιος, η δικαστική εξουσία τείνει πράγματι να γίνει η πρώτη αρχή, αφού έχει τη δυνατότητα να επικυρώσει ή να αναιρέσει στην πράξη ακόμη κι

¹ Mosse Claude «Οι θεσμοί στην κλασική Ελλάδα», εκδόσεις Μεταίχμο-επιστήμες (για την ελληνική γλώσσα)2000, Arnaud Colin Editeur 1992, σελ. 15

² Meier Christian «Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας», μτφρ. Φλώρα Μανακίδου, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, σελ. 242,243.

αποφάσεις της εκκλησίας»³. Η αρχή αυτή αφορά, κατά τον ίδιο, στα λαϊκά δικαστήρια κι όχι στα επαγγελματικά. Άλλωστε σύμφωνα με τον Αριστοτέλη «Τίποτα δεν ορίζει έναν πολίτη με απλό τρόπο τόσο όσο το δικαίωμα συμμετοχής στις δικαστικές λειτουργίες και στα αξιώματα»⁴.

Επίσης, θα αναφερθώ στη συνύφανση της πολιτικής και του δικαίου ως θεσμών οι οποίοι, μετείχαν σε καιρό ειρήνης για ζωή και για θάνατο, ως μηχανισμοί στον ιστό μιας ευνομούμενης πολιτείας, καθώς και το ρόλο της ελληνικής θρησκείας με τα πρωτόγονα στοιχεία της να μετασχηματίζεται και να εξελίσσεται ταυτόχρονα με την ανάπτυξη του ελληνικού πολιτισμού.

Εν κατακλείδι, θα αναφερθώ στις όψεις δικαίου που ανιχνεύονται μέσα στους στίχους των ως άνω προαναφερόμενων στον τίτλο της εργασίας τραγωδιών, και θα δώσω, κατά το δυνατόν, το μέτρο σύγκρισης στοιχείων, που θα αφορούν χρονικά, ιστορικά, κοινωνικά, το πλαίσιο μιας πολιτικής, συνδεδεμένης με τη θρησκεία και τους ηθικούς και υπαρξιακούς της νόμους, αλλά και τους καθ' αυτόν νόμους της πολιτείας, μέσα από τις ως άνω τραγωδίες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με το Θουκυδίδη⁵, στον Καστοριάδη, μια πόλη χαρακτηρίζεται ως ελεύθερη με τρία επίθετα: «αυτόνομη», «αυτόδικη», «αυτοτελής». Α. Αυτόνομος: η ίδια δίνει στον εαυτό της τους νόμους της. Στην περίοδο της αθηναϊκής δημοκρατίας η εκκλησία του δήμου, με τα ψηφίσματά της αποφασίζει και μετά από συζήτηση στη βουλή των πεντακοσίων με τους νόμους και κυρίως με τους βασικούς καταστατικούς νόμους.

Β. Αυτόδικος: Για όλες τις αμφισβητήσεις αποφασίζουν τα δικά τους δικαστήρια. Τα δικαστήρια στην Αθήνα δεν ήταν επαγγελματικά αλλά επρόκειτο για

³ Καστοριάδης Κορνήλιος: «Η Αρχαία Ελληνική Δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα» Εκδόσεις ΨΥΛΛΟΝ, Ελλάδα, 1999, σελ.13.

⁴ Sinclair R.K. «Δημοκρατία και συμμετοχή στην Αρχαία Αθήνα», μτφρ. Ελένη Ταμβάκη, εκδόσεις: Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, σελ. 26. Τίτλος πρωτοτύπου: Democracy and Participation in Athens, Επιμέλεια έκδοσης: Αντουανέτα Κολλέγια.

⁵ Καστοριάδης Κορνήλιος, στο κεφ. 3, «Δήμος», στο ίδιο, σελ.14-19

λαϊκά και οι δικαστές ήταν κληρωτοί. Το να είναι ένας δικαστής επαγγελματίας, για τον αρχαίο Έλληνα αυτό θα φαινόταν εξωφρενικό. Από τους ενηλίκους Αθηναίους των 30.000, κάθε χρόνο κληρώνονταν 6.000 ενδεχόμενοι δικαστές, μ' ένα πολύπλοκο σχέδιο, το οποίο βελτιωνόταν διαρκώς και με σκοπό να εξαλειφτεί κάθε δυνατότητα απάτης, επηρεασμού ή παρέμβασης, αναλόγως της περίπτωσης. Έτσι, ένα κληρωτό δείγμα από το λαό που νομοθέτησε ψηφίζοντας ένα νόμο, καλούνταν υπό την ιδιότητα της δικαστικής εξουσίας και να τον εφαρμόσει. Οπότε δεν υπήρχε και ο κίνδυνος να θεωρηθεί ότι ένας νόμος δεδομένος, ψηφίστηκε με σκοπό να παρθεί μια συγκεκριμένη απόφαση.

Γ. Αυτοτελής: Η πόλη αυτοκυβερνάται και οι βασικές αποφάσεις της πολιτικής ζωής της κοινότητας, είτε εσωτερικής είτε εξωτερικής φύσεως, παίρνονται από την Εκκλησία του δήμου: Συμμαχίες, πόλεμος, ειρήνη, ανέγερση δημοσίων έργων μνημείων κλπ.⁶ Για τους αρχαίους, η αρχή και η ιδέα της δημοκρατίας, ήταν η ψήφος. Ψηφίζουν ναι ή όχι για τα διάφορα θέματα. Οι άρχοντες αναδεικνύονταν με κλήρο. Τόσο ο Αριστοτέλης, όσο και ο Ηρόδοτος θεωρούσαν ότι οι εκλογές ήταν θεσμός αριστοκρατικός. Ταυτόχρονα, υπεισέρχεται και το σημαντικό θέμα της αρμοδιότητας. Για την αρχαία ελληνική αντίληψη, στον πολιτικό τομέα δεν υπήρχαν αρμόδιοι, αλλά η γνώμη όλων βάραινε το ίδιο. Δεν υπήρχε τέχνη ή επιστήμη, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική έννοια του όρου, των πολιτικών πραγμάτων, που η γνώμη της να επιτρέπει στους κατόχους της, να θεωρούνται ως κυβερνήτες καλύτεροι.

Όπου απαιτούνταν ειδικές γνώσεις οι Αθηναίοι διεξήγαν εκλογές. Όπως π.χ. κάθε χρόνο, εξέλεγαν δέκα στρατηγούς σε στρατιωτικά αξιώματα. Κι έτσι, μπαίνει το ζήτημα επιλογής του αρίστου, ο οποίος θα διακριθεί απ' ότι έχει ήδη κάνει, από το ήθος, τη συμπεριφορά. Οι στρατηγοί, δεδομένης της σημασίας που είχε τότε ο πόλεμος, έπαιζαν κατά κάποιο τρόπο, πολιτικό ρόλο. Αυτός δε που ενδείκνυται να διαλέξει τον καλύτερο πολιτικό, είναι αυτός που χρησιμοποιεί τις πολιτικές του ικανότητες, δηλαδή είναι ο λαός. Έτσι και μ' αυτή τη λογική είχαν διαλέξει στρατηγούς, όπως το Θεμιστοκλή και τον Περικλή και βράβευσαν τραγωδίες όπως η Αντιγόνη.⁷

⁶ Καστοριάδης Κορνήλιος, κεφάλαιο 7, ο «Δήμος», στο ίδιο, σελ.29-34

⁷ Καστοριάδης Κορνήλιος, κεφάλαιο 8, στο ίδιο, σελ.34-40

Πιθανότατα στην αρχή η Αθήνα να είχε βασιλείς, οι οποίοι κυβερνούσαν με τη βοήθεια ενός συμβουλίου γερόντων και είχαν στα χέρια τους τριπλή εξουσία, δικαστική, στρατιωτική και θρησκευτική. Στην πορεία αυτή, η μοναρχική εξουσία κατακερματίστηκε. Έτσι, η κληρονομική μοναρχία, παραχώρησε τη θέση της σε ένα αριστοκρατικό καθεστώς, επικεφαλής του οποίου βρίσκονταν τρεις άρχοντες: ο βασιλιάς, ο οποίος είχε διατηρήσει προφανώς τις θρησκευτικές δικαιοδοσίες και προγενέστερου βασιλιά, ο πολέμαρχος, ο οποίος με τη σειρά του εξακολούθησε να διατηρεί τις στρατιωτικές δικαιοδοσίες του βασιλιά της παλαιότερης εποχής και ο επώνυμος άρχων, που ήταν και ο ανώτατος δικαστής. Σ' αυτούς τους τρεις άρχοντες προστέθηκαν επίσης, οι έξι θεσμοθέτες οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη σύνταξη των νόμων, όπως ένας γραμματέας⁸.

Έτσι, σχηματίζεται ένα συμβούλιο δέκα αρχόντων, που βρίσκονται επικεφαλής της πόλης και όλοι γενικά ονομάζονται άρχοντες. Αυτοί διοικούσαν την πόλη, με τη βοήθεια ενός συμβουλίου πρώην αρχόντων, οι οποίοι είχαν ολοκληρώσει τις υπηρεσίες του συμβουλίου, όπως λεγόταν, του Αρείου Πάγου – από την ονομασία του λόφου όπου συνεδρίαζε και ήταν αφιερωμένος στο θεό Άρη⁹. Ο Αριστοτέλης¹⁰ στην “*Αθηναίων Πολιτεία*” (ν.11,1-4) αναφέρει ότι ο Σόλων θέσπισε καινούργιους νόμους και πολίτευμα και οι θεσμοί του Δράκοντα δεν ίσχυαν πια, εκτός από εκείνους που σχετίζονταν με τους φόνους. Τους νόμους ανέγραφαν σε πλάκες, τοποθετούσαν στη βασιλείο στοά και είχαν όλοι ορκιστεί ότι θα τους τηρούν. Όταν οι εννέα άρχοντες ορκίζονταν μπροστά στο λίθο, δεσμεύονταν να ανεγείρουν χρυσό ανδριάντα εάν παραβίαζαν κάποιον από τους νόμους.

Ο Σόλων είχε ορίσει ότι οι νόμοι θα ίσχυαν για εκατό χρόνια, χωρίς αυτοί να τροποποιούνται, ενώ έδωσε την εξής μορφή στο πολίτευμα: οι πολίτες θα χωρίζονταν σε τέσσερις τάξεις, σύμφωνα και με βάση το εισόδημα, όπως άλλωστε και πριν ήταν καθιερωμένο στους πεντακοσιομέδιμνους, τους ιππείς και τους ζευγίτες και από αυτές, τις τάξεις θα προέρχονταν οι εννέα άρχοντες, οι ταμίες, οι πωλητές, οι Έντεκα και οι κωλοκρέτες, ενώ ο καθένας ανάλογα με το εισόδημά του θα έπαιρνε και το αξίωμα. Σε όσους ήταν θήτες¹¹, έδωσε μόνο το δικαίωμα να συμμετέχουν στα δικαστήρια και στην Εκκλησία, ωστόσο δεν είχαν πρόσβαση σε κανένα αξίωμα.

⁸ Mosse Claude, ο.π. σελ.16

⁹ Mosse Claude, ο.π. σελ.15

¹⁰ Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.16,17

¹¹ Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.16

Φόρο πεντακοσιομέδιμων πλήρωνε, όποιος είχε εισόδημα πεντακοσίων μεδίων σε υγρά προϊόντα ή καρπούς, φόρο ιππέα, οι κατέχοντες τριακοσίους μεδίμους, όποιος επίσης μπορούσε να συντηρεί ένα άλογο.¹² Εν μέσω ταραχών, έγινε η μετάβαση από τη μοναρχία στο αριστοκρατικό καθεστώς, καθώς επίσης και στη συνέχεια η απόδοση της δημοκρατικής νομοθεσίας του Σόλωνα, ο οποίος έδωσε το κύριο βάρος στην πόλη, στη Βουλή των πολιτών και δημιούργησε για αντιστάθμισμα της εξουσίας του Αρείου Πάγου, ένα συμβούλιο τετρακοσίων μελών που επιλέγονταν πιο δημοκρατικά, με κλήρωση.¹³

Οι δικαιοδοσίες του Αρείου Πάγου, κυρίως ήταν δικαστικές και θρησκευτικές, ενώ τα καθήκοντα ελέγχου και επιτήρησης των αρχόντων και ενδεχομένως και της Εκκλησίας ανατέθηκαν στη νέα Βουλή. Η Βουλή, συνεργαζόμενη στη διοίκηση του κράτους με τους άρχοντες, κατά τη Mosse, είναι πολύ πιθανόν να τους ασκούσε κάποια επιστασία, ενώ οι εννέα άρχοντες διατήρησαν σημαντική θέση στην πόλη τουλάχιστον έως το 487 π.Χ.. Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη, το κύρος του επώνυμου άρχοντα, πιστοποιείται από τη σπουδαιότητα εκείνων, οι οποίοι ανέλαβαν αυτό το αξίωμα, όπως για παράδειγμα του Αριστείδη και του Θεμιστοκλή¹⁴. Επίσης, συνταγματικά μέτρα ολοκλήρωσαν το έργο του, προσδίδοντας στην αθηναϊκή δημοκρατία, τη φυσιογνωμία που θα επικρατούσε τα προσεχή χρόνια.

Το πρώτο σημαντικό συνταγματικό μέτρο έπειτα από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, είναι ο οστρακισμός. Ο Αριστοτέλης στην «Αθηναϊκή Πολιτεία» τον αποδίδει στον Κλεισθένη, ενώ άλλες πηγές σύμφωνα με την Mosse, ανάγουν την ημερομηνία θέσπισης του νόμου, στις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αι., γεγονός που δυσχεραίνει περισσότερο την απόδοσή του στον Κλεισθένη, αφού ο νόμος εφαρμόστηκε το 488/487 π.Χ.. Στόχος του νόμου τελικά, ήταν να απομακρυνθεί για περιορισμένο χρονικό διάστημα από την πόλη κάθε πολίτης, ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί ρέκτης υπέρ της τυραννίας και προς όφελός της.¹⁵ Με τη λογική αυτή

¹² Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.17

¹³ Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.17

¹⁴ Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.28,30

¹⁵ Mosse Claude, ο.π., σελ. 30-33 / NESSELRATH HEINZ-GUNTHER «Εισαγωγή στην Αρχαιολογία» τόμος Α', Αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, έβδομη έκδοση. Τίτλος πρωτοτύπου: Einleitung in die Griechische Philologie υπό Heinz-Gunther Nesselrath B.G. Teubner - Stuttgart and Leipzig, 1997, πρώτη έκδοση για την Ελλάδα 2011, σελ. 390-400/Καλογεροπούλου Αθηνά στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών 1980, Εκδοτική Αθηνών

τόσο ο Αριστείδης όσο και ο Θεμιστοκλής, λόγω του μεγάλου τους κύρους και ως άνθρωποι αφοσιωμένοι στη δημοκρατία, επλήγησαν από τον οστρακισμό, διότι ενδεχομένως να επιχειρούσαν κατάχρηση της εξουσίας τους.¹⁶

Στη συνέχεια, οι μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, ολοκλήρωσαν το έργο του Κλεισθένη, κάνοντας ουσιαστικότερη την κυριαρχία του δήμου και θέτοντας τέλος σε ορισμένα προνόμια. Η κυριαρχία αυτή για να λειτουργήσει αποτελεσματικά, έπρεπε να προβλεφθεί, για τις δημόσιες υπηρεσίες, η αντιμισθία. Έτσι χάρη στον Περικλή, ο οποίος θεσμοθέτησε τη μισθοφορία, επιτράπη σε όλους η πρόσβαση στο δημόσιο λειτούργημα.¹⁷ Οι πρώτοι που πήραν μισθό τριών οβολών για κάθε μέρα, ήταν οι δικαστές. Ο Αριστοφάνης, όπως αναφέρει η Mosse, ισχυριζόταν πως οι δικαστές βρίσκονταν τριακόσιες ημέρες το χρόνο σε δραστηριότητα και ότι ο ηλιαστικός μισθός, μπορούσε να φτάσει, για να ζήσει εκείνος που πήγαινε νωρίς το πρωί στο δικαστήριο, ώστε να εισπράξει σίγουρα το κέρμα του, αφού θα ήταν παρόν, κι έτσι περνούσε τη ζωή του δικάζοντας. Η μισθοφορία, στην πορεία επεκτάθηκε και πέρα από τις δικαστικές δραστηριότητες και η καθιέρωση της αποτέλεσε ένα εξαιρετικά σημαντικό μέτρο, διότι επέτρεπε στους φτωχότερους να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της πόλης και να έχουν μάλιστα και αξιώματα. Στις συνελεύσεις της Εκκλησίας, οι κατώτερες τάξεις του λαού της πόλης, αποτελούσαν την πλειονότητα των παρευρισκομένων, ενώ συνέβαλαν στον προσανατολισμό της πολιτικής της πόλης, προς την εμβάθυνση της δημοκρατίας και τις συνέπειές της, καθώς και τον ιμπεριαλισμό που η Αθήνα ασκούσε στους συμμάχους της¹⁸.

Κατά τους χρόνους του ο Περικλής, δικαιώνει την Αθηναϊκή δημοκρατία. Γράφει ο Θουκυδίδης: Το πολίτευμά μας ονομάζεται δημοκρατία επειδή την εξουσία δεν την ασκούν λίγοι πολίτες αλλά ολόκληρος ο δήμος. Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι, απέναντι στο νόμο, για τις ιδιωτικές τους διαφορές. Για τα δημόσια αξιώματα, προτιμώνται εκείνοι που είναι ικανοί και άξιοι και όχι εκείνοι που ανήκουν σε μια ορισμένη τάξη. Αν κάποιος είναι φτωχός ή δεν έχει κοινωνική θέση, δεν εμποδίζεται για το λόγο αυτό να υπηρετήσει την πολιτεία, εφ' όσον έχει κάτι αξιόλογο να

Α.Ε. 1972, σελ. 22-23/ Sinclair R.K., ο.π., σελ. 41,130/ Γιωτάκης Χαρίτων «Εμ' αυτών και μετά Απάντων», εκδόσεις ΕΚΩΝ, σελ.94,619, <https://ellinondiktyo.com>

¹⁶ Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.33 και στο Heiuz-Gunther Nesselrath «Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία» Τόμος Α' Αρχαία Ελλάδα, επιμ. Δ.Ι.Ιακώβ – Α.Ρεγκάκος, εκδόσεις Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, σελ.190

¹⁷ Mosse Claude, ο.π.,σελ.41

¹⁸ Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.43,44

προσμένει. Πάντως, αν και η αυστηρότητα λείπει από την καθημερινή μας ζωή, στις δημόσιες υποθέσεις, από εσωτερικό σεβασμό, δεν παρανομούμε. Σεβόμαστε τους άρχοντες, πειθαρχούμε στους νόμους, για να προστατεύουν τους αδύνατους και σε όσους αν και άγραφοι, είναι ντροπή να παραβιάζει κανείς¹⁹.

Στη συνέχεια, ο Πελοποννησιακός πόλεμος, επρόκειτο να καταστρέψει την ισορροπία που είχε επιτευχθεί κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι.²⁰ Προκάλεσε όχι μοναχά το τέλος της αθηναϊκής υπεροχής, αλλά συντέλεσε επίσης στην παρακμή των δυνάμεων εκείνων, οι οποίες είχαν δημιουργήσει, την εποχή του Περικλή. Αυτές οι εσωτερικές δυνάμεις, είχαν αποδεσμευτεί, ύστερα από μια περίοδο αργής ωρίμανσης, με το δίκαιο αγώνα, που διεξήγε ο ελληνικός λαός, για την πνευματική και πολιτική του ύπαρξη.²¹

Μέσα σ' αυτούς τους ταραχώδεις χρόνους, οπότε η Αθήνα από μία ισχυρή πόλη-κράτος, εξελίχθηκε σε μεγάλη δύναμη μετά τους Περσικούς πολέμους, -σε ένα δημοκρατικό καθεστώς, ενώ πολύ σύντομα χάρη σε μια μεταρρύθμιση εγκαθίδρυσε τη ριζοσπαστική δημοκρατία-²² γεννήθηκαν ερωτήματα και προσδοκίες, που βρήκαν απαντήσεις, πολλές φορές στην τέχνη της τότε εποχής, αυτήν της αρχαίας Τραγωδίας. Το πολιτικό στοιχείο αυτής της τέχνης των τραγικών ποιητών, δεν υπηρετούσε τάσεις της καθημερινής πολιτικής ζωής. Το κύριο έργο τους, ήταν να επεξεργαστούν το μύθο και ένα κόσμο αντιλήψεων με τον οποίο ανατράφηκαν οι αρχαίοι Έλληνες και μια γλώσσα, με την οποία διατύπωναν προβλήματα που απασχολούσαν τους πολίτες, σε επίπεδο νομολογικής γνώσης και έθεταν σε αμφισβήτηση το μύθο, μ' έναν εντελώς καινούργιο τρόπο.²³

Ποιοι άνθρωποι είμαστε; Τι είναι ο άνθρωπος και γιατί αδυνατεί να επιβληθεί στον εαυτό του; Ένοχος ή αθώος συχνά με μια “τυφλή” συμπεριφορά; Ποια τα πρότυπα συμπεριφοράς; Τι είναι δίκαιο και ως ποιο σημείο υπάρχει δικαιοσύνη στον κόσμο; Σε τι συνίσταται η κοσμική τάξη και ποια τάξη μέσα στην πόλη είναι σύμφωνη με τη θέληση του Δία; Υπάρχει δικαιοσύνη στον κόσμο; Μπορεί κανείς να

¹⁹ Θουκυδίδης, Ιστοριών 11,37κ.εξ., στο ίδιο. Σελ. 44,45

²⁰ Mosse Claude, στο ίδιο, σελ.46

²¹ Lesky Albin, “Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας”, Νέα έκδοση αναθεωρημένη, εκδόσεις: Δέσποινα Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2014,2015, σελ. 344

²² Meier Christian «Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας», Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, Μτφρ. Φλώρα Μανακίδου

²³ Meier Christian, στο ίδιο, σελ. 12

προσβάλλει τα “ελληνικά ήθη” και να μην τιμωρηθεί; Τι είναι λογική και πως μπορεί να πετύχει την έλλογη δράση κανείς; Τα δικαιώματα της πόλης ως ποιο σημείο φτάνουν ή ως ποιο σημείο επιτρέπεται να φτάσουν;²⁴

Όλα αυτά τα ερωτήματα, απαντώνται στις τραγωδίες ή παριστάνονται στη σκηνή. Ο θεατής, βρίσκει απαντήσεις μαζί με τους συμπολίτες του, σ’ ό,τι τους έχει συγκινήσει, σ’ ό,τι έχουν βιώσει, ό,τι τους είχε προκαλέσει αμηχανία ή φόβο και ανησυχία, το ανακαλύπτουν στο μύθο, στο θεατρικό δρώμενο σε οριοθετημένο περίβολο του ιερού, στη γιορτή που συμμετείχαν.²⁵ Κατά τη Meier η τραγωδία ως πολιτική λειτουργία ήταν εξαιρετικά σημαντική.

Πεποίθηση των μελετητών της αρχαίας Ελληνικής τραγωδίας, είναι ότι το θέατρο, κατά τη διάρκεια κυρίως του 5ου αι. π.Χ, λειτούργησε κατά κάποιο τρόπο, ως ένας υποστηρικτής της αθηναϊκής δημοκρατικής ιδεολογίας, με τη συνεχή σκηνική αναπαραγωγή πολυάριθμων και ποικίλων μυθολογικών ιστοριών, που κάλυπταν θεματολογικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα .

Στα πλαίσια διαγωνιστικών εορτών, ειδικότερα των Μεγάλων Διονυσίων, ορισμένα έργα τραγικών, που πραγματεύτηκαν θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος για τους Αθηναίους της κλασικής εποχής, είχαν σκοπό να αναδείξουν, αλλά και να υπερασπίσουν πτυχές του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος, μπροστά σ’ ένα ετερόκλητο κοινό, το οποίο προβληματιζόταν αναφορικά με την ενδυνάμωση και τη διατήρηση της ηγεμονίας της Αθήνας. Το αρχαιοελληνικό θέατρο, όπως διατείνονται ορισμένοι κριτικοί, παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά, ως προς τη δομή και το περιεχόμενο, με την εκκλησία του δήμου και τα λαϊκά δικαστήρια κι αυτό διότι η πάνδημη παρακολούθηση διαλογικών αντιπαραθέσεων, όπως επίσης η έξαρση του ελέους και του φόβου (δι ελέω και φόβω) καθ’ όλη τη διάρκεια των συγκρούσεων, αποτέλεσαν την πεμπουσία των δικανικών και νομοθετικών θεσμών, της δημοκρατικής Αθήνας .

Κατά το Μαρκαντωνάτο, θα μπορούσε κανείς να πει, χωρίς υπερβολή, ότι ουσιαστικά το θέατρο του Διονύσου στην πόλη του 5ου αι., δε διαφέρει σε τίποτα από την Ηλιαία και την Πνύκα, στο βαθμό που τα δύο αυτά όργανα λαϊκής εξουσίας, είχαν ως κεντρικό στόχο, το να εκδίδουν οριστικές αποφάσεις που αφορούσαν

²⁴ Meier Christian, στο ίδιο,σελ.12

²⁵ Meier Christian, στο ίδιο,σελ.13

φλέγοντα κοινωνικά και πολιτικά θέματα. Έτσι, κατά τον ίδιο, και κατά τη θεατρική πράξη, η διαδικασία κλιμακώνεται βαθμιαία, με κατάληξη την απόφαση από τους Αθηναίους πολίτες, της πειστικότητας των δρωμένων²⁶.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΟΥΣ «ΠΕΡΣΕΣ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ.

Τα ελληνικά κράτη για μεγάλο χρονικό διάστημα, δέχονταν την πίεση της αυτοκρατορίας των Αχαιμενιδών που με το Δαρείο Α είχε εξαπλωθεί μέχρι τη Θράκη, τη Μακεδονία και την Ευρώπη, όταν το 500 π.Χ., οι ιωνικές πόλεις επαναστάτησαν εναντίων της Περσικής κυριαρχίας, καθώς και των καθεστώτων τυραννίας που υποστηρίζονταν από την αυτοκρατορία, και οι οποίες βρίσκονταν κάτω από τον έλεγχο του σατράπη των Σάρδεων.²⁷

Το 472 π.Χ., έξι χρόνια μετά την ανοικοδόμηση της πόλης- κράτους των Αθηνών και οχτώ χρόνια μετά τη θριαμβευτική νίκη στη Σαλαμίνα, διδάχθηκε η παράσταση του Αισχύλου. Η Αθήνα, δείχνει φανερά την τάση της, γεμάτη έπαρση και με υβριστικές τάσεις, να μετατρέψει σε αθηναϊκή ηγεμονία, τη Δηλιακή Συμμαχία.²⁸ Η νίκη επί των Περσών είναι νωπή και επικίνδυνα ανατρεπτικός παράγοντας για την ψυχρόσυνθεση των Αθηναίων, οι οποίοι θα μπορούσαν πιο εύκολα να τη μετατρέψουν από δόξα σε ύβριν, εάν θεωρούσαν – όπως ο Ξέρξης- ότι ήταν ανώτεροι από όλους τους άλλους και πίστευαν ότι δικαιωματικά, θα ήταν δυνατό να ηγηθούν των υπολοίπων πόλεων-κρατών.²⁹ Μια υπεροπτική θέση, την οποία γεννά ο “υπέρμετρος πλούτος”³⁰ και μια έντονη και πειθαναγκαστική ανάγκη για υπέρμετρη δύναμη επιβολής, στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν, την ιστορική συλλογική μνήμη των Περσών, ως λαού.

²⁶ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας ,Λαμπρινός Ευστ. Πλατυπόδης, στο «Θέατρο και Πόλη» «Αττικό Δράμα», Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, πρόλογος:Γεωργία Σαπάκη-Καραμάνου, εκδόσεις Guteuberg, Αθήνα 2013,σελ.17

²⁷ Nesselrath Heiuz-Gunther, στο ίδιο, σελ. 391

²⁸ Συρόπουλος Σπυρίδων στο «Θέατρο και Πόλη» «Αττικό Δράμα», Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, επιμ. Ανδρέας Γερ. Μαρκαντωνάτος -Λαμπρινός Ευστ. Πλατυπόδης, πρόλογος:Γεωργία Σαπάκη-Καραμάνου, εκδόσεις Guteuberg, Αθήνα 2013,σελ.100

²⁹ Συρόπουλος Σπυρίδων, στο ίδιο, σελ.101

³⁰ Συρόπουλος Σπυρίδων , στο ίδιο, σελ.101

Αυτές οι εκ των έσω του δράματος τραγωδίες, προβάλλονταν ως ένοχες, της παρακμής των πνευματικών και ηθικών αξιών. Ωστόσο, μέσα από τη διαδικασία που ακολουθείται στο δίπολο ύβρις - δίκη και την επεξεργασία του καθαρισμού, επέρχεται η εξιλέωση. Όπως αναφέρει ο Συρόπουλος, ο Thalman επισημαίνει, ότι ο Αισχύλος στο έργο “Πέρσες”, παρουσιάζει μια πανανθρώπινη τραγωδία θνητών, ξεπερνώντας εθνικιστικά όρια³¹.

Στη Σαλαμίνα, όπου κρίνονταν τα πάντα και μετά την νίκη, ο Ηρόδοτος(8,109) βάζει στο στόμα του Θεμιστοκλή, αυτά που ο καθένας σκεφτόταν: ότι δηλαδή αυτά, δεν τα κατορθώσαμε εμείς, αλλά οι θεοί και οι ήρωες.³² Αυτή η εποχή διέπλασε έναν Αισχύλο, ο οποίος μαζί με τον αδερφό του Κυναίγειρο, πήραν μέρος στις μάχες και μετά στο επιτύμβιο επίγραμμα του ποιητή, που το αποδίδουν στον ίδιο, δεν μνημονεύει καθόλου το έργο του, αλλά μόνο τον αγώνα εναντίων των Περσών. Ο Θεμιστοκλής, σε χωρίο του Ηροδότου, λέει πως οι θεοί βοήθησαν τους Έλληνες, επειδή δεν ήθελαν να κυριαρχήσει στην Ευρώπη και στην Ασία ένας “ανάξιος τε και ατάσθαλος” άνθρωπος, που πρόσβαλλε τα στοιχεία της φύσης και τα ιερά των θεών. Ο Ηρόδοτος, βάζει το νικητή της Σαλαμίνας, να μιλά αποκλειστικά με το πνεύμα αυτού του ποιητή, που μέσα από το έργο του, δεν ηχεί αγαλλίαση και περηφάνια για τη νίκη, “ούτε χαρά για το παιχνίδι των όπλων”, αλλά μια βαθιά περισυλλογή, μια και τον συνεπήρε η γνωριμία με την πραγματικότητα της δικαιοσύνης, κατά την πορεία της ιστορίας.³³

Ο Αισχύλος, ένοιωθε πως το δίκαιο, που πραγματώθηκε ολοφάνερα γι’ αυτόν, στις συγκλονιστικές στιγμές της ζωής του, αποτελούσε όλως διόλου, θεϊκή δύναμη. Στην νεότερη εποχή, συχνά είχαν τη διάθεση, να αντιθέτουν εναντίον του θεολόγου. Ωστόσο, για τον Αισχύλο όσο και για το Σοφοκλή, αυτό το βασικό σφάλμα, παραγνωρίζει, το ότι έτσι παραποιείται μια ενότητα, που η κατανόησή της είναι ταυτόσημη με το ίδιο το έργο.³⁴ Ο Αισχύλος, ο οποίος γεννήθηκε στην Ελευσίνα το 525/524, από τον ευγενή γαιοκτήμονα Ευφορίωνα, ίσως να μην επηρεάστηκε στην πνευματική του εξέλιξη από τα μυστήρια της πατρίδας του, καθώς δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο γι’ αυτό. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (απ.15R),³⁵ στην περιοχή των

³¹ Συρόπουλος Σπυρίδων, στο ίδιο, σελ.101

³² Lesky Albin, ο.π., σελ.344

³³ Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.344

³⁴ Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.345

³⁵ Αριστοτέλης (απ.15R) στο Albin Lesky, στο ίδιο, σελ.345

μυστηρίων, δεν πρέπει κανείς να μαθαίνει, αλλά να παθαίνει και να παραδίνεται, γεγονός που τα χωρίζει από την περιοχή της τραγωδίας, αφού πρόκειται άλλωστε για το “λόγον δίδοναι” και μια αποτίμηση της θέσης του ανθρώπου μέσα στον κόσμο. Μάλιστα, κατά μαρτυρημένη ιστορία, σε μια δίκη για ασέβεια, ο Αισχύλος αθώωθηκε από την κατηγορία, ότι παραβίασε το μυστικό των μυστηρίων, επειδή είχε δημιουργήσει σκάνδαλο χωρίς στην ουσία, να γνωρίζει, αυτά τα πράγματα.

Στο διαγώνισμα των τραγικών ποιητών, μπήκε κατά τον αγώνα της 70^{ης} Ολυμπιάδας (499/496) όταν παρουσιάστηκε απέναντι από τον Πρατίνο και το Χοιρίλο, με πρώτη νίκη στα 484 π.Χ.. Ωστόσο, στην ακμή της ζωής του, βρίσκεται στη Σικελία στην αυλή του Ιέρωνα, του ισχυρού άρχοντα, ο οποίος καλούσε μεγάλους καλλιτέχνες της εποχής τους, στις Συρακούσες. Εκεί, κατά πάσα πιθανότητα ανέβασε τους «Πέρσες», έργο το οποίο του έδωσε τη νίκη στην Αθήνα το 472π.Χ.³⁶ Οι «Πέρσες» ενδεχομένως να ήταν το κατάλληλο έργο για τον Ιέρωνα, πολεμικό αρχηγό των Ελλήνων της Δύσης. Θεωρείται δε, το αρχαιότερο από τα δράματα που σώζονται και μέρος της τετραλογίας που περιελάμβανε τις τραγωδίες «Φινεύς», «Πέρσαι», «Γλαύκος», «Ποτνιεύς».³⁷

Ο Δαρείος στους «Πέρσες», ακολουθεί μια καταστροφική λογική για το έθνος του, για τη μεγάλη υπερδύναμη, με τις ιμπεριαλιστικές πολιτικές τακτικές της εποχής του. Φραγμό σ’ αυτές τις επιχειρήσεις, έφτασε να βάλει αποτελεσματικά ο Θεμιστοκλής από το 490 π.Χ. έως το 470 π.Χ. ως κυρίαρχος πολιτικός ηγέτης και θεμελιωτής της ηγεμονίας της Αθήνας. Ωστόσο, μετά τον εξοστρακισμό του Θεμιστοκλή, επικράτησε η ιδεολογία της ολιγαρχικής τάσης του Κίμωνος, με κύρια βάση τον αρχαϊκό “κόσμο”, την τάξη “των εθνών”; και της Δωρικής αρετής ως αριστείας. Πολιτικά, αυτή η λογική, σηματοδοτούσε την έμφαση σε θεσμούς όπως αυτής της «παίκτης πολιτείας», σε αντίθεση προς τους δημοκρατικούς νεωτερισμούς.

Στην αμυντική εξωτερική πολιτική, η ολιγαρχική ιδεολογική γραμμή ήταν καταφανής, υπέρ της διατήρησης φιλικών και ειρηνικών σχέσεων με τη Σπάρτη (ο Κίμων ήταν πρόξενος της Σπάρτης και φιλολάκων) προβάλλοντας έτσι το προφίλ μιας διπολικής Ελλάδας, ενώ προσανατόλιζε τη δυναμική της Αθήνας προς τη

³⁶ Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.345

³⁷ Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.348

συνέχιση του αγώνα κατά της Περσικής Αυτοκρατορίας. Ο Αισχύλος με τους «Πέρσες», θα προειδοποιήσει τους Αθηναίους ότι η Αθήνα υπό το Θεμιστοκλή, δρα όπως η Περσία υπό τον Ξέρξη, ενώ με τη στρατηγική της συντριπτικής υπεροχής ισχύος, απεριόριστα και ακραία εφαρμοζόμενης με τη διάλυση όλων των παραδοσιακών πολιτισμών και κοινωνικών θεσμών και σύμφωνα με την Αναξαγόρεια ιδεολογία της Αθήνας, ως νου που διαφεντεύει κάθε τι, ο ποιητής θεωρεί ότι ο κίνδυνος, εμφιλοχωρεί της υπερβασίας³⁸. Στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, επικράτησε η οργανωμένη ναυτική ισχύς, ως θεωρητικός λόγος, κατά του πλήθους των συμπεριφερόμενων πολεμικών πλοίων. Ο Αισχύλος, δε θα αναφέρει ποτέ μέσα στην τραγωδία του, το όνομα του νικητή της ναυμαχίας, ενώ μνημονεύει το στρατήγημά του, (στ. 353) να μηνύσει στον Ξέρξη, την απόφαση του Ελληνικού Συμβουλίου των στρατηγών, περί αποχώρησης από τη Σαλαμίνα. Ο Ξέρξης, είχε αποκλείσει τις διόδους διαφυγής, με αποτέλεσμα να υποχρεωθούν οι Έλληνες να κάνουν τη ναυμαχία που τους δόξασε. Το γεγονός, της εκμυστήρευσης της “προδοσίας”, στον βασιλιά των Ελληνικών σχεδίων, αναφέρεται ωσάν να ήταν “δόλος” Έλληνας άνδρὸς (στ. 361-362) και εντάσσεται στη λογική ότι ο Ξέρξης, δεν αντιλήφθηκε το δόλο του Έλληνα, που ήταν το μέσο, αλλά ούτε και το “φθόνο των θεῶν” που ουσιαστικά ήταν η αιτία του ολέθρου του.

«οὐ ξυνεῖς δόλον

Ἕλληνας ἀνδρὸς οὐδὲ τὸν θεῶν φθόνον» (στ. 361-2)

Έτσι ο Αισχύλος, διατρανώνει ότι στη ναυμαχία, δεν νίκησαν οι Έλληνες αλλά οι Πέρσες κι αυτό συνέβη γιατί οι θεοί το κατακύρωσαν. Ο Αισχύλος, προσπαθεί να δώσει στους Αθηναίους ένα δίδαγμα κυριολεκτικά θεωρητικό, να τους δώσει να καταλάβουν ότι η επιτυχία τους αυτή δεν αποτελεί απόδειξη ότι βρίσκονται σε σωστό δρόμο, όσον αφορά στο ότι η ναυτική τους ηγεμονία, ακολουθεί το Νέο Πνεύμα. Όπως κι αν έχει «Υψηλή Πολιτική και Θρησκεία στον Ελληνισμό διαμορφώνουν και το χαράσσουν οι Φιλόσοφοι και οι Ποιητές». Και το Νέο Πνεύμα της Αθήνας είναι ουσιαστικά ο λόγος του Περικλή στον «Επιτάφιο».³⁹

³⁸ Πιερρής Λ. Απόστολος, Οι «Πέρσες» του Αισχύλου και η παράσταση του Κ.Θ.Β.Ε, Ινστιτούτο Φιλοσοφικών Ερευνών (www.philosophical-research.org) Σεμινάρια Ιστορικοφιλοσοφικού Λόγου, Κύκλος ΚΖ' Περίοδος 2013-2014 Μελέτη Ελληνισμού, σελ.7,8

³⁹ Πιερρής Λ. Απόστολος, στο ίδιο, σελ.9,10

ΟΥΦΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΟΥΣ «ΠΕΡΣΕΣ» ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ

Στους «Πέρσες», η τραγωδία ώριμη πια, αναδεικνύεται ως φορέας ενός νέου πνεύματος που θα μπορούσε να οριστεί απλά ως η αντίληψη του τραγικού. Αυτό υπογραμμίζει την καινούργια θέση του ανθρώπου απέναντι στα ζωτικά προβλήματα του κόσμου και προϋποθέτει: α. Τη ριζική χειραφέτησή του από κοινωνικούς παράγοντες που καθόριζαν έως τότε τη σκέψη του. β. Την καταξίωση της ατομικής ελευθερίας, μ' άμεση συνέπεια, την πνευματική αναζήτηση. γ. Την επίγνωση της δημιουργικής παρουσίας ενός οργανωμένου συνόλου, μέσα στο οποίο το άτομο λειτουργεί ως μια υπεύθυνη μονάδα χωρίς να εξαφανίζεται και δ. Τη δυνατότητα διαλόγου που ξεκινάει από μια διαπίστωση διαφορών για να καταλήξει στη σύνθεση. Πριν από την περίοδο της αθηναϊκής δημοκρατίας, καμιά από τις προϋποθέσεις αυτές δεν είναι δυνατόν να ανιχνευτεί, σε όλη της την έκταση και με όλες της τις συνέπειες.⁴⁰

Το δράμα θεωρείται το γνησιότερο παιδί της δημοκρατίας. Παράλληλα με τις προϋποθέσεις που υπέθαλπαν μια τέτοια διάθεση, προστέθηκε μια ζωτική κοινή εμπειρία οι Μηδικοί πόλεμοι, έτσι ώστε ο προβληματισμός να έχει σωστό προσανατολισμό.⁴¹ Ο ποιητής, ωρίμασε κάτω από τις άμεσες εμπειρίες των Μηδικών πολέμων, αφού φαίνεται να είναι ιστορικά εξακριβωμένο, ότι και ο ίδιος και τα αδέρφια του πήραν μέρος στις μεγάλες μάχες, οπότε και διαμόρφωσε την τραγική κοσμοθεωρία.⁴²

Στην αρχή η αγωνία του κινδύνου, στη συνέχεια η αίσθηση του θριάμβου και τέλος η πίστη, ότι οι θεοί που έσωσαν την πόλη, προόριζαν τον περιούσιο λαό, για κάτι ξεχωριστό, συγκροτούν τη δυναμική συνισταμένη που οδηγεί τον πολίτη της Αθήνας, στην αναζήτηση των αιτιών μιας κοσμικής δικαιοσύνης και μιας ισορροπίας των δυνάμεων που καθορίζουν τη ζωή του. Η τραγωδία στην ουσία είναι η προσπάθεια να προσδιοριστεί η θέση των ανθρώπων μέσα στη διαδικασία, η οποία επιβάλλει τάξη στον κόσμο.⁴³ Η καταστροφή της περσικής βασιλικής δύναμης, παριστάνεται σαν συνέπεια εκείνης της αρχικής αμαρτίας, που ο Έλληνας την ονομάζει **Υβριν**. Έτσι, εκείνος ο άνθρωπος που τον βρήκε η Άτη, ξεπερνά τα σύνορα

⁴⁰ Χουρμουζιάδης Ν. «Οι δραματουργοί των κλασικών χρόνων» στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών τόμος Γ'1 1980, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1972, σελ.370

⁴¹ Χουρμουζιάδης Ν., στο ίδιο, σελ.370

⁴² Χουρμουζιάδης Ν., στο ίδιο, σελ.372

⁴³ Χουρμουζιάδης Ν., στο ίδιο, σελ.372

που του έχουν ορισθεί, κλονίζει την τάξη του κόσμου και τελικά πρέπει να πέσει θύμα της δικής του τύφλωσης. Οπότε και εξηγείται, το ότι το περσικό κράτος, ξεπέρασε το μέτρο που ήταν ορισμένο και η Ύβρις αυτή της εκστρατείας, βρήκε την καθαρή της έκφραση στην αμαρτία του Ξέρξη, ο οποίος τάραξε την τάξη των στοιχείων της φύσης κι έκαμε τη θάλασσα στεριά αφού έδεσε τον Ελλήσποντο στα δεσμά της τεράστιας πλοιογέφυράς του. Η Σαλαμίνα αποτέλεσε το πρώτο μέρος της ανταπόδοσης, ενώ οι Πλαταιές που ο Δαρειός τις προφητεύει θα είναι το δεύτερο.⁴⁴

Ο Ξέρξης, αποτελεί το σύμβολο του ανθρώπου, ο οποίος φτάνει κάποτε σε ένα σημείο, από όπου η υπέρβαση ενός επιτρεπτού ορίου, φαίνεται αναπότρεπτη. Την υπέρμετρη αλαζονεία και αυτοπεποίθηση του, την «ύβριν», τη διαδέχεται μια τύφλωση της νοητικής και ηθικής οράσεως «άτη», σημείο επενέργειας των θεών που οδηγεί σε μian ανόσια πράξη. Η διαταραγμένη ισορροπία, φέρνει την πτώση του δυνατού. Ωστόσο δεν σημειώνεται το τέλος του κακού, επειδή συνήθως την πρώτη πληγή, ακολουθεί μια σειρά παλινδρομήσεων, που καταλήγουν είτε σε μια λυτρωτική υποταγή στο θεϊκό νόμο, είτε στην εξόντωση μιας ολόκληρης γενιάς.⁴⁵

Βάση αυτής της διαδικασίας, τα στάδια αυτά υποβάλλονται στους «Πέρσες», έμμεσα με μια σειρά επεισοδίων εναλλασσόμενων με το Χορό, σε μια δραματική αλληλουχία, ενώ προικίζεται, με μια σχεδόν υπερβολική ικανότητα, να αποσπάται από τη συγκεκριμένη δραματική στιγμή και να ανάγεται σε μια σφαίρα, όπου επειδή έχουν καταργηθεί τα όρια του τόπου και του χρόνου, το τραγικό μπορεί να προβληθεί, είτε ως μια προληπτική αίσθηση, προτού συγκεκριμενοποιηθεί σε ορισμένο γεγονός, είτε ως διαχρονική προέκταση, αφού ήδη έχει πραγματοποιηθεί.⁴⁶

Στους «Πέρσες» ο Αισχύλος αρχίζει με την είσοδο του χορού, τον οποίο αποτελούν Πέρσες γέροντες (σύμβουλοι).⁴⁷ Στην πάροδο, είναι διάχυτο ένα πρόμνημα καταστροφής, καθώς οι γέροντες του χορού, ανατρέχουν πίσω, ανήσυχοι

⁴⁴ Lesky Albin, ο.π,σελ.351, ύβριν κατά τους αρχαίους έλληνες συγγραφείς, συνιστούσε το να έχει κανείς ενεργητικότητα ή δύναμη και να κάνει κακή χρήση της με μαλθακό τρόπο και όχι κατά την άποψη των σύγχρονων συγγραφέων με την έννοια της αλαζονείας, διότι η κινητήρια δύναμή της είναι η ενεργητικότητα του ανθρώπου. Παράγοντα ύβρεως συνιστούσε και να απειθαρχεί κανείς και στις θεϊκές και στις ανθρώπινες εξουσίες. (D.M. Mac Dowell, «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», Εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, σελ.77)

⁴⁵ Χουρμουζιάδης Ν., στο ίδιο, σελ.372

⁴⁶ Χουρμουζιάδης Ν., στο ίδιο, σελ.373

⁴⁷ Lesky Albin, ο.π. σελ.346

για την τύχη του στρατού, για να ανακαλύψουν την αιτία του φόβου τους, ενώ στέκονται στα σημεία εκείνα που φαίνεται να εισάγουν στην έλευση του κακού.⁴⁸

«...Δαρειγέννητος Ξέρξης μας διάλεξε

ν' αγρυπνούμε στη χώρα του επάνω.

Μα για το γυρισμό του χρυσόφρακτου

του στρατού μας και του βασιλιά μας.

Έχει αρχίσει πολύ κακομάντευτη

ν' ανταριάζει η καρδιά μου και μέσα της

να φρουμάζει γιατί είναι όλη η δύναμη

της Ασίας φευγάτη...» (μτφρ. Γρυπάρης σελ.49)

Ο τόνος με έναν Χορό από συμβούλους, γίνεται ενεργός. Ο Χορός των Περσών, μέσα από την ενάργειά του, αγγίζει την ιστορική παράμετρο και αναδεικνύει την τραγικότητα που ο Αισχύλος βλέπει στην ιστορία, όπως αποδεικνύει και το ότι η πολιτική του Ξέρξη, με την απεριόριστη επιθετικότητα, ήταν υπεύθυνη για την καταστροφή.⁴⁹

«...φοβεροὶ μὲν ἰδεῖν, δεινοὶ δὲ μάχην

ψυχῆς εὐτλήμονι δόξη•

Ἄρτεμβάρης θ' ἰππιοχάρμης...»(στ. 27-29)

«...πολλοῖς ἄρμασιν ἔξορμῶσιν,

δίρρυμά τε καὶ τρίρρυμα τέλη,

φοβερὰν ὄψιν προσιδέσθαι...»(στ. 45-47)

⁴⁸ Χουρμουζιάδης Ν., στο ίδιο, σελ.373

⁴⁹ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ «Η Αρχαία Ελληνική Τραγωδία», μτφρ Λ.Ζενάκος, 8^η έκδοση, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2010, σελ.45

Κι όλοι όσοι πήραν μέρος “φοβεροί να τους δεις και στον πόλεμο/ τρομεροί με τ’ αδάμαστο/της ψυχής τόνε θάρρος. Κι ο Αρταμβάρης περήφανος στο άτι του»...κι απ’ τις Σάρδεις κινούν πολύχρυσες/ πάνω στ’ άρματα δίζυγα, τρίγυζα, μύρια, τάγματα/ που τρομάρα σε πιάνει τα βλέπεις...» (μτφρ.Γρυπάρης σελ.24)

Ολάκερο το στρατιωτικό ασκέρι της Περσίας, υποταγμένο σ’ έναν αφέντη, έχει εφορμήσει απ’ τις Σάρδεις,για να κατακτήσει τους λαούς που βρίσκει μπροστά του. Μετά τη ναυμαχία στο Αρτεμίσιο, (480π.Χ.) ο Θεμιστοκλής, προσπάθησε με κάθε τρόπο να δημιουργήσει σύγχυση στον Περσικό στρατό και ανατροπή της ψυχολογικής ισορροπίας, στο νου του Ξέρξη.

Ο Ξέρξης, διέσχισε ανενόχλητος τη Βοιωτία, μπήκε στην Αττική και οι Πέρσες σύλησαν και πυρπόλησαν την πόλη και τους ναούς, στέλνοντας πολύτιμα λάφυρα στην Ασία. Εν τω μεταξύ, στη Σαλαμίνα ναυλοχούσε ο ελληνικός στόλος⁵⁰, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, στο συνέδριο των ναυάρχων, ο αρχιναύαρχος Ευρυβιάδης κι ενώ η συζήτηση γινόταν σε οξύ τόνο , σήκωσε το ραβδί του για να χτυπήσει το Θεμιστοκλή , οπότε ατάραχος εκείνος του απαντά «Πάταξον μεν άκουσον δε» . Η διαλεκτική δεινότητα του δαιμόνιου Αθηναίου , υπερίσχυσε και με τη στήριξη και του Αριστείδη , ο περσικός στόλος εξοντώθηκε στις 22 Σεπτεμβρίου του 480 π.Χ.. ο Ξέρξης, εγκατέλειψε την Ελλάδα, άφησε όμως πίσω του το Μαρδόνιο με 300.000 άνδρες, να συνεχίσει την υποταγή και να διασφαλίσει την υποχώρηση του στην Ασία⁵¹.

Ο Αισχύλος στους Πέρσες, προκαλεί το ερώτημα στον Kitto,⁵² αν θα πρέπει άραγε να ονομάσει κανείς το έργο πατριωτικό ή θρησκευτικό . Η θρησκεία και η πολιτική, δεν ήταν τον 5^{οο} αι., τόσο καθαρά χωρισμένες, όσο είναι σήμερα και ο προβληματισμός του Kitto, συνεχίζεται: έστω ότι ένας κριτικός πει, «αυτό είναι ένα θρησκευτικό έργο για την τιμωρία της ύβρεως» και ο άλλος αυτό είναι «ένα πατριωτικό έργο εορταστικό της νίκης», είναι δυνατό ο ένας να έχει δίκιο και ο άλλος άδικο; και εξηγεί ο Kitto: αν θέσουμε στον εαυτό μας τις σωστές ερωτήσεις για τη μορφή του έργου, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα, ότι ο Αισχύλος δεν ξεκίνησε να συνθέσει για τη σκηνή ένα έργο για τον πανηγυρισμό της Σαλαμίνας και των

⁵⁰ Καργάκος Ι. Σαράντος «Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και Μείζονος Χώρου» τόμος ‘Α, εκδόσεις Guteuberg, Αθήνα 2005, ‘Ε ανατύπωση, σελ.187,188

⁵¹ Καργάκος Ι. Σαράντος, στο ίδιο, σελ. 198,190,191

⁵² ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, ο.π., σελ.46,47

Πλαταιών- ένα θέμα που θα έδινε ένα καλό έπος - αλλά ως δραματουργός, να δημιουργήσει ένα δράμα και μόνο δράμα, πάνω στο θέμα της ύβρεως και της αναπόφευκτης τιμωρίας της⁵³. Ο οποιοσδήποτε πανηγυρισμός είναι απλώς συμπτωματικός αποφαίνεται ο Kitto. Ωστόσο, τι είναι αυτό που εξασφαλίζει τη νίκη στο έργο. Ο ίδιος αναρωτιέται για δύο αίτια: πρώτο, η πειθαρχία των Ελλήνων και η ανδρεία των Ελλήνων, βοηθημένες από την υπεραυτοπεποίθηση που έριξε τον Ξέρξη στην παγίδα και δεύτερο οι θεοί, που «έδωσαν στους Έλληνες τη δόξα στη Ναυμαχία» και ήταν ένας αλάστωρ ή κακός δαίμων, ο οποίος εξαπάτησε τον Ξέρξη⁵⁴ κι ο Χορός στην πάροδο, μετά τον απολογισμό του για τα χερσαία στρατεύματα και τα καράβια, υπό την ηγεσία του νέου ανυπόμονου βασιλιά, άξιου να φέρουν τη νίκη, προβάλλει υπερφίαλα τον ίδιο ως ισόθεο άνδρα, της χρυσής γενιάς βλαστάρι.

«...σογόνου γενεᾶς ισόθεος φῶς...» (στ.80)

Ωστόσο, η διάθεση μιας έντονης ανησυχίας στα όρια του φόβου, διαδέχεται τη διάθεση της πεποίθησης μιας δύναμης, που ξεχύθηκε κατά τη δύση εναντίον της Ελλάδας και η αλλαγή αυτή προκαλείται από τη σκέψη ότι ο Θεός είναι απατηλός και “πανούργος” «και ποιος άνθρωπος θνητός δεν θα ξεφύγει του Θεού την δολομήχανη απάτη...» και έτσι η Άτη θα χαμογελάσει και θα παρασύρει τον άνθρωπο στην καταστροφή του και όχι από τον ερχομό κακών ειδήσεων⁵⁵. Είναι η δόλια απάτη της θεότητας, που μέσω της Άτης μπορεί να οδηγήσει τους ανθρώπους στη δυστυχία⁵⁶. Κι εδώ γεννιέται το ερώτημα μιας μοιρολατρικής εξέλιξης των πραγμάτων στη ζωή, ή μιας ενσυνείδητης πραγμάτωσης, η οποία οδηγεί ορθολογικά σε ένα αποτέλεσμα λίγο έως πολύ προδιαγεγραμμένης υπαιτιότητας του υποκειμένου. Διότι ο Αισχύλος, αποφαίνεται πως:

«...θεόθεν γὰρ κατὰ Μοῖρ' ἐκράτησεν

στρ. γ.

τὸ παλαιόν, ἐπέσκηψε δὲ Πέρσαις 95

πολέμους πυργοδαΐκτους

⁵³ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.47

⁵⁴ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.54

⁵⁵ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.52,53

⁵⁶ Meier Christian, ο.π. σελ.90

διέπειν ἵπποχάρμας

τε κλόνοους

πόλεών τ' ἀναστάσεις...» (στ.94-99)

«Έτσι η μοίρα των θεών βαστάει από πάντα/ για τους Πέρσες και ώρισ' έτσι: να βολεύουνε πολέμους καστρομάχους/ αλογοδιώχτες αντάρες και παρμένες/ να κουρσεύουν των εχθρών της Πολιτείας , Στη συνέχεια, ο Χορός αναρωτιέται «τι να γίνεται τάχα ο Δαρειογέννητος βασιλιάς μας ο Ξέρξης/ που από το γένος του έχει ο λαός/ των Περσών το όνομα του παρμένο; να νικά της σαΐτας το ρίζιμο/ ή μην άραγε νίκησε τη δύναμη/ της σιδεροκέφαλη λόγχης; Η αναφορά γίνεται στις πραγματικές διαστάσεις των γεγονότων τα οποία οδηγούν σε ορθολογικά συμπεράσματα.

«... Χαίρε ρήγισσα τρανή... ενός Θεού ομόκοιτ' ήσουν και μητέρα ενός Θεού/

Ο κορυφαίος του Χορού, αποδίδει τιμές λεκτικές στη βασίλισσα τους, ταυτόχρονα αποδίδει έτσι τιμές στο γένος των Περσών , επαίρεται για το υποκείμενο που αντιπροσωπεύει , το άξιο να λογίζεται και γένος θεών , αφού η βασίλισσα χαρακτηρίζεται μητέρα ενός θεού , του Ξέρξη . Κι αφού αυτός είναι θεός κατά τη ρήση τους , εν συνέχεια όλα τα σφάλματά του θα θεωρηθούν ως μη πραχθέντα. Από την άλλη η ίδια, δεν κρύβει το φόβο και τον προβληματισμό της , οπότε με συναίσθηση της κόσμιας φύσης της και της ύβρεως των Περσών προς τους θεούς, απευθυνόμενη σ' αυτούς θα πει:

«... μὴ μέγας Πλούτος κονίσσας οὔδας ἀντρέψη ποδὶ

ὄλβον, ὄν Δαρεῖος ἦρεν οὐκ ἄνευ θεῶν τινός...» (στ.163-164)

«...μήπως ο μεγάλος πλούτος δώσει με το πόδι μια/ και στο χώμα κάτω απλώσει την ευτυχία μας την παλιά που όχι δίχως τη βοήθεια. Και η ύβρις έχει να κάνει και με την έπαρση για το μεγάλο πλούτο της αυτοκρατορίας , ο οποίος συσσωρεύτηκε και με τη βοήθεια των θεών.

Ομολογία πίστης στα πεπραγμένα των θεών και αποδοχή της ισχύος τους στη ζωή τους . Μάλιστα αναφέρει πως «...προσφορές παίρνω και πήγα στο βωμό μπροστά ακόμα να της προσφέρω στους αποτρόπαιους τους θεούς , που τους ανήκουν

αυτοί οι εξιλασμοί. Αποτύει φόρο τιμής και σέβας στους δυσοίωνος θεούς, ακόμα και για να διεκδικήσει, ωστόσο όταν αναφερθεί στον γιο της, μοιάζει να τα ξεχνά και να επανέρχεται σε κατάσταση έπαρσης, αδιαφορώντας για τη γνώμη των ανθρώπων της χώρας της.

«...ὕμῖν δ' ἀκούειν. εὖ γὰρ ἴστε, παῖς ἐμὸς

πράξας μὲν εὖ θαυμαστὸς ἂν γένοιτ' ἀνὴρ,

κακῶς δὲ πράξας - οὐχ ὑπεύθυνος πόλει,

σωθεῖς δ' ὁμοίως τῆσδε κοιρανεῖ χθονός...» (στ.211-214)

«...γιατί το ξέρετε, που ο γιος μου/ αν θα πετύχει δόξα ασύγκριτη θα πάρει/ μα κι αν του έρθουν ενάντια, δεν έχει να δώσει/ λόγο στη χώρα του και φτάνει να έρθει πίσω το ίδιο πάντα ρήγας της και αφέντης θα 'ναι.

Το γνωρίζετε λοιπόν πολύ καλά απευθύνεται η Ατοσσα, πως αν όλα έρθουν κατευχίν, ο γιος μου άξιος θαυμασμού θα είναι, κι αν ακόμα αποτύχει, δεν θα έχει να δώσει λόγο σε κανένα . Αν επιστρέψει σώος , βασιλιάς και πάλι θα είναι πάντα σε αυτή τη χώρα . Ο Αισχύλος, μετά την προτροπή και τις συμβουλές του Χορού προς την Άτοσσα για την προσφορά σπονδής στους θεούς , τη βάζει να ρωτά με ενδιαφέρον:

«...ὦ φίλοι, ποῦ τὰς Ἀθήνας φασὶν ἰδρῦσθαι χθονός; (στ.232).

«...αυτή η Αθήνα, σε ποιο μέρος βρίσκεται της γης...» μια και πολλή λαχτάρα ο γιος μου είχε για την πόλη αυτή...».

Μαθαίνει, ότι είναι μακριά στη Δύση , εκεί που βασιλεύει ο ήλιος. Μαθαίνει για τη δύναμη της Αθήνας, τη νίκη του Μαραθώνα, αλλά και για τα μέταλλα αργύρου, τη φλέβα ασημιού στο Λαύριο και πως οι Αθηναίοι, δεν βασίζονται στο τόξο (πρβ.στ.85 κεξ.)⁵⁷ αλλά στο δόρυ και στην ασπίδα και κυρίως δεν είναι υποτελείς και δούλοι κανενός δυνάστη , αλλά είναι ελεύθεροι πολίτες⁵⁸.

⁵⁷ Kitto H.D.F, ο.π. σελ.53

⁵⁸ Meier Christian, στο ίδιο, σελ.91

Βα. πῶς ἂν οὖν μένοιεν ἄνδρας πολεμίους ἐπήλυδας;

Χο. ὥστε Δαρείου πολὺν τε καὶ καλὸν φθειραὶ στρατόν. (στ.243-244)

«..Δούλοι δεν λογίζονται ανθρώπου ουδ' υπήκοοι κανενός...»

«...ὅπως του Δαρείου ἐφτειραν τον πολύ και ἄξιο στρατό...»

Η πραγματικότητα είναι οδυνηρή . Ο ερχομός του αγγελιοφόρου μεταφέρει το μήνυμα της ήττας . Μιας ήττας, που φέρει τη σφραγίδα της αλαζονείας. Η πρώτη αφήγηση διεκδικεί από τα πρώτα κεφάλαια, του Ηροδότου την πιστότητα, στην απόδοση της ουσίας μιας ιστορικής στιγμής⁵⁹ . Ο Ξέρξης ζει και αυτό το μαθαίνει η Ἄττοσα, ωστόσο ακολουθεί ένας μακρύς κατάλογος, από ονόματα πεσόντων αρχηγών. Η περιγραφή είναι ιδιαίτερα ζωνηρή. Αυτά που εξασφάλισαν τη νίκη στο έργο, είναι αφενός μεν η ανδρεία και πειθαρχία των Ελλήνων καθώς και η υπεραυτοπεποίθηση του Ξέρξη, που τον οδήγησε στην παγίδα και αφετέρου οι θεοί, που “έδωσαν στους Έλληνες τη δόξα στη ναυμαχία” (στ. 454 κεξ.)⁶⁰ . Ο “κακός δαίμων” κατά τον Κίττο, θυμίζει τον “πανούργο” θεό⁶¹ , η αυτοπειθαρχία δε των Ελλήνων όπως σταθερά αναφέρεται ο Αισχύλος , έρχεται σε αντιπαράβολή με την κατάσταση των Περσών ναυτικών, που πήγαιναν στη μάχη, υπό την απειλή του δυνάστη , πως εκείνος ο οποίος θα δείλιαζε θα έχανε το κεφάλι του⁶² . Οι Έλληνες μπορεί να ήταν υποδεέστεροι αριθμητικά, ωστόσο ο τιμωρός θεός, που εξαπάτησε τον Ξέρξη, ήταν εκείνος που τους άφησε να νικήσουν. «Οι θεοί την πόλη προστατεύουν της Παλλάδας». (στ.347). Ο Ξέρξης και η γενιά του τιμωρούνται από τους θεούς γιατί ευθύνονται για την καταστροφή της Αθήνας . Και ποια είναι η αρχή στην όλη συμφορά; Ο Αγγελιοφόρος απευθυνόμενος στη “δέσποινα” βέβαιο είναι για «...κάποια θεϊκιά κατάρα ή πονηρόν έκαμε πνεύμα». Αναφορά, στην υπερφυσική δύναμη και πάλι, η οποία δείχνει να είναι παρούσα, σε κάθε στιγμή αυτής της μεγάλης περιπέτειας των Περσών. Η υπερφυσική δύναμη, η οποία κινεί τις πτυχές της ζωής των ανθρώπων και άλλοτε λειτουργεί ως τιμωρός και άλλοτε ως αρωγός. Ο Χορός και η Ἄττοσα, μέμφονται αυτή την υπερφυσική δύναμη, το φοβερό δαίμονα .

⁵⁹ Χουρμουζιάδης Ν., ο.π.σελ,372

⁶⁰ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, ο.π. σελ.54

⁶¹ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.54

⁶² ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.54

Γίνεται και λόγος για την ξακουστή Αθήνα , που εκδικήθηκε τόσο σκληρά τον Ξέρξη⁶³.

«...πικράν δὲ παῖς ἐμὸς τιμωρίαν

κλεινῶν Ἀθηνῶν ἠῦρε, κοῦκ ἀπήρκεσαν

οὓς πρόσθε Μαραθῶν ...» (στ.473-475)

«...Και η εκδίκηση που πήγε/ να πάρ' από τη ξακουστή ο γιος μου Αθήνα/
πικρή του βγήκε και δεν έφτασαν, οι τόσοι βάρβαροι που πριν χαλάσεν ο
Μαραθώνας...»

Ο Ξέρξης κι η γενιά του τιμωρούνται από τους θεούς γιατί ευθύνονται για την καταστροφή της Αθηνas. Κι ο Χορός των γερόντων , θρηνούν πικρά για τη γη της Ασίας, την άδεια από άντρες κι έρημη, τη γη που την παρέσυρε στην καταστροφή ο Ξέρξης ο άμυαλος και τώρα πια οι λαοί της δεν θα υπακούν στο εξής τους Πέρσες. Οι άνθρωποι της, δεν θα ανέχονται πια καμία καταπίεση, αλλά θα μιλούν ελεύθερα. Κι ενώ η βασίλισσα προσφέρει ταφική σπονδή στο Δαρείο, ο Χορός καλεί το πνεύμα του νεκρού. Στο επεισόδιο αυτό, το φάντασμα του Δαρείου, έρχεται από τον Άδη, μετά την επίκληση του Χορού και τις χοές της βασίλισσας , οπότε και προσδιορίζει από την πλευρά του υπερβατικού κόσμου την αρχή και την πορεία της αμαρτίας του Ξέρξη. Η πατριαρχική μορφή του νεκρού μονάρχη , η γεμάτη σωφροσύνη από το ύψος του τάφου ψέγει, νουθετεί, προφητεύει⁶⁴.

Έτσι ο Χορός τον αναφέρει ως “ισόθεο” βασιλιά , και τον αποκαλεί “των Περσών ο Σουσογέννητος Θεός” που

«...οὐδὲ γὰρ ἄνδρας ποτ' ἀπώλλυ

ἀντ. β.

πολεμοφθόροισιν ἄταις,

θεομήστωρ δ' ἐκικλήσκετο Πέρσαις,

θεομήστωρ δ' 655

⁶³ Meier Christian, ο.π. σελ.92

⁶⁴ Συρόπουλος Σπυρίδων, Χουρμουζιάδης, ο.π. σελ. 374/,ο.π., σελ. 95-105

ἔσκειν, ἐπεὶ στρατὸν εὖ ποδούχει. ἤέ...» (στ.652-656)

«...εκείνος δεν εἶναι ἐπήγαινε ποτέ του/ μ' ἀδικες φθορές πολέμου/ να χαλάσει τον στρατό τους/ και θεοῦ σοφία κι ἀξία πάντα κυβερνούσε το λαό του».

Κι ἐνῶ ο Χορός ἐπαινεῖ το Δαρεῖο, ὅπως διαπιστώνουμε στους στίχους αὐτούς, ο ἀγγελιοφόρος ἔχει ἤδη ενημερώσει τους ἐπὶ σκηνῆς θεατές ὅτι ἀκόμα δεν ἔχει πει οὔτε τα μισά «...πολλ' ἀφήνω ἀπὸ τα κακά που σώριασε ο θεός στους Πέρσες...» (σελ.66)

Ο Αθηναῖος πολίτης , ἔχει ἀποδώσει τα εὐσημα στον περσικό στρατό που ἔχει κερδίσει την ἐμπιστοσύνη του βασιλιά , ἀφοῦ «... γεροῖ στο σώμα και νέοι στην ψυχή και ἀπὸ ξεχωριστὴ γενιά εἶναι και πάντα ἀπὸ τους πρώτους ἐμπιστους του ἴδιου του βασιλιά...» (σελ.55)

Με αὐτὸ το ἐμπιστο ἀσκέρι, το υπάκουο στις προσταγές του βασιλιά, ο Δαρεῖος ἐκστράτευε στη στεριά πάντα, διότι ἡ θεότητα εἶχε ορίσει ἀπὸ τα πανάρχαια χρόνια, να πολεμούν στη στεριά οἱ Πέρσες . Εἶχαν μάθει βέβαια, να ἀτενίζουν ἀπὸ μακριὰ την ἀπεραντοσύνη της θάλασσας, «ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στα ψηλά δουλεμένα παλαμάρια και στα καράβια που μεταφέρουν τον στρατό»⁶⁵. (στ.109)

Ὡστόσο, ἡ τελικὴ αὐτὴ ἀπόφαση του Ξέρξη, προκαλεῖ τὴ θεότητα, διότι παραβαίνει κατὰ πολὺ τὴ θέληση της και τὴν προδιαγεγραμμένη ἀπὸ αὐτὴν μοῖρα για τους Πέρσες , ὁπότε, της προκαλεῖ τὴν μῆνιν και αὐτὴ με τὴ σειρά της, οδηγεῖ τον παραβάτη στην Ἄτη. Μια δίκαιη ἀκολουθία, κατὰ τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία.

Ὅταν ο Δαρεῖος ἐμφανίζεται , ενημερώνεται βέβαια, για τὴν ολέθρια καταστροφὴ που υπέστησαν στὴν Αθήνα και ἐρωτᾷ αν ο Ξέρξης τόλμησε, αὐτὸ το διάβημα να το κάνει στη στεριά ἢ στη θάλασσα, για να πάρει τὴν ἀπάντηση ἀκόμα, πως ο γιος του γέφυρα ἐρίξε στου Βοσπόρου τα νερά. Ὅμως ο Δαρεῖος πιστεύει, πως ἰσχυρὸς δαίμονας, πρέπει να του πήρε τα λογικά. Ο Δαρεῖος, προσπαθεῖ να ἐντάξει στα πλαίσια των δικῶν του ἐμπειριῶν, τα ζητήματα, για τα οποία εἶχε ενημερωθεῖ και ἀφοροῦν τὴν ἐξοντωτικὴ ἴττα τους , ὁπότε και θυμάται τὴν παλιὰ προφητεία, που

⁶⁵ Meier Christian, ο.π. σελ.90

ανήγγειλε το τέλος της Περσικής κυριαρχίας⁶⁶. Η προφητεία φαίνεται να πραγματοποιείται γρηγορότερα από ότι εκείνος είχε πιστέψει. Ο ίδιος αποφαίνεται:

Δα. φεῦ, ταχεῖά γ' ἦλθε χρησμῶν πρᾶξις, ἐς δὲ παῖδ' ἐμὸν

Ζεὺς ἀπέσκηψεν τελευτὴν θεσφάτων· ἐγὼ δέ που

διὰ μακροῦ χρόνου τάδ' ἠϋχουν ἐκτελευτήσιν θεοῦς·

ἀλλ', ὅταν σπεύδη τις αὐτός, χῶ θεὸς συνάπτεται.

νῦν κακῶν ἔοικε πηγὴ πᾶσιν ἠϋρῆσθαι φίλοις.

παῖς δ' ἐμὸς τάδ' οὐ κατειδὼς ἤνυσεν νέῳ θράσει· (στ.739-744)

«... Αχ , τι γρήγορα το τέλος ήρθε των χρησμών!» Κι ο Δίας/ στο ίδιο του παιδιού μου επάνω το κεφάλι έκαμε έτσι/ να ξεσπάσουν οι μαντείες και γελιόμουν πάντα εγώ πως οι θεοί ίσως και να άφηναν χρόνια να περνούσαν πριν, μα όταν ο άνθρωπος τα σπρώχνει , βάζει χέρι κι ο Θεός/. Τώρα φαίνεται έχει ανοίξει για όλους τους δικούς πληγή/ συμφορών κ' ήτανε ο γιος μου, δίχως να καλοσκεφτεί/ μες της νιότης του τη βράση, που κατάφερε όλα αυτά/.

Το είδωλο του Δαρείου, δείχνει να τρομάζει στη σκέψη και μόνο , ότι ο γιος του τόλμησε να γεφυρώσει τη θάλασσα, πώς ήταν δυνατόν να «... καὶ Ποσειδῶνος κρατήσιν• πῶς τάδ' οὐ νόσος φρενῶν...» «..πίστευε ο άμυαλος πως θα νικήσει όλους τους θεούς και μαζί τον Ποσειδώνα...»⁶⁷, αφού όπως αναφέρθηκε , πρωτύτερα, οι θεοί είχαν δώσει στην Περσία κυριαρχία στη στεριά και φαίνεται ότι δεν επιδοκίμασαν την απόπειρα του, να θέλει να κυριαρχήσει πιο πέρα. Η τραγωδία «Πέρσες» του Αισχύλου , αναπαριστά την ήττα μιας αυτοκρατορίας (πολύχρυσης), η οποία υπογραμμίζει «οικηία κακά», όπως και το σχήμα Ὑβρις -Ἄτη -Νέμεσις, υποδηλώνοντας , τόσο την ιμπεριαλιστική συμπεριφορά της περσικής πολιτικής, όσο και αυτή της αθηναϊκής δημοκρατικής ιδεολογικής διάστασης⁶⁸ , θέλοντας να προειδοποιήσει τους Αθηναίους, ότι δεν χωράει να ακολουθήσουν το “παράδειγμα” της αλαζονείας των Περσών μετά τη νίκη τους, γιατί η θεική πέλεκυς είναι αμείλικτη.

⁶⁶ Meier Christian, στο ίδιο, σελ.93

⁶⁷ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, ο.π. σελ.54,55

⁶⁸ <https://antonispetrides.wordpress.com>

Η Άττοσα, θέλοντας να δικαιολογήσει τον γιο της και να ελαφρύνει κατά κάποιο τρόπο την ευθύνη του , χωρίς να παραβλέπει την ανυπακοή του, στον πατέρα του εκστομίζει,

«...Ξέρξης δ' ἐμὸς παῖς νέος ἐὼν νέα φρονεῖ,

κοῦ μνημονεύει τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς•...» (στ.782-783)

«...μα ο γιος μου ο Ξέρξης , σα νέος που 'ναι έχει/μυαλά νεανικά και δεν θυμάται/ τις πατρικές παραγγελίες του. Ταυτόχρονα, όπως αναφέρει ο Δαρείος

«...αὐτὴ γὰρ ἡ γῆ ζῦμμαχος κείνοις πέλει...» (στ.792)

«...το ίδιο το έδαφος της Ελλάδας στρέφεται εναντίον των εισβολέων». Τόσο ο Δαρείος όσο και η Άττοσα, προσπαθούν να αποπροσανατολίσουν τις ευθύνες του Ξέρξη, στρεφόμενοι και οι δύο σε άλλες εκδοχές, όπως τώρα η Άττοσα δίνει μία εντελώς φυσική εξήγηση.

Ο Ξέρξης οπωσδήποτε “ορμητικός,” περιβαλλόταν από κακούς συμβούλους, που τόσο τον λοιδόρησαν, ώστε αμέλησε τις συμβουλές της σύνεσης, που του είχε δώσει ο πατέρας του. Έτσι ο Αισχύλος, δείχνει να διαφωνεί με την εκδοχή της υπερφυσικής παρέμβασης στα γεγονότα,⁶⁹ την οποία προσεγγίζουν πολλοί σύγχρονοι φιλόλογοι⁷⁰.

Ο Ξέρξης, ως χαρακτήρας, ολοκληρώνεται μέσα από τη διαλεκτική που αναπτύσσεται ανάμεσα στους δύο γονείς του, η στάση των οποίων, είναι εκ διαμέτρου αντίθετη, διότι ο μεν Δαρείος, εφ' όσον ανήκει στη σφαίρα του θείου, προσανατολίζεται σε ερμηνείες μάλλον θεολογικές, εν αντιθέσει με τη βασίλισσα, η οποία παρουσιάζεται περισσότερο αθωωτική⁷¹.

Η ανευθυνότητα του Ξέρξη, αποτελεί για τη συνείδηση του Αθηναίου πολίτη προσβολή, διότι στον ελληνικό κόσμο και τα πιο αυταρχικά καθεστώτα, έθεται τους άρχοντες προ των ευθυνών τους. Ενώ, ο ισόθεος Ξέρξης, δεν οφείλει σε κανένα να κάνει απολογισμό. Ο όρος “ευθύναι” υπογραμμίζει, την υποχρέωση του κάθε

⁶⁹ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.56

⁷⁰ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.56

⁷¹ <https://antonispetrides.wordpress.com>

Αθηναίου αξιωματούχου, να υποβάλλεται σε δημόσιο απολογισμό της θητείας του. Ο κάθε Αθηναίος αξιωματούχος, τιμωρείται αυστηρά για το παραμικρό ολίσθημα⁷².

Ο Αθηναίος ποιητής, αποδίδει όλες τις εξελίξεις στη “δωρική λόγχη”⁷³ αλλά και στο Δία, στα πλαίσια της θεολογικής, όπως αναφέρθηκε, ερμηνείας και του τρίπτυχου «Υβρις - Άτη - Νέμεσις», γιατί λέγεται ότι τα περσικά στίφη, σύλησαν ιερά και πυρπόλησαν ναούς και έτσι ο Δίας, «κολαστής των αλαζόνων» και αυστηρός κριτής, θα τους τιμωρήσει για την ασέβεια τους. Η «Υβρις» του Ξέρξη, ήταν ένα είδος οίησης, αφροσύνης μάλλον παρά αμαρτία⁷⁴, αποφαινεται ο Kitto, ο οποίος συνεχίζοντας το σχολιασμό του, αναφέρεται στον κοινό “τόπο”, μεταξύ του Ξέρξη και του στρατεύματος, που δεν είναι άλλος από την αλαζονικότητά τους και από την άποψη ότι οποιοσδήποτε μπορεί να κάνει οτιδήποτε, ότι δηλαδή δεν υπάρχουν όρια. Έτσι, οι ίδιοι οι θεοί ή ο ίδιος ο θεός, τιμωρούν και τους δύο. Και εδώ, έρχεται να προβληθεί το δίκαιο από τους θεούς στον άνθρωπο τον οημένο, ο οποίος υφίσταται μεν τα αποτελέσματα της Άτης, αλλά αυτό δεν αρκεί. Η συνέχεια αφορά σε μία ομιχλώδη συναισθηματική κατάσταση, όπου επέρχεται και η Νέμεσις, η οποία δυσκολεύει ακόμα περισσότερο το υποκείμενο και το βάζει στη διαδικασία ενός φαύλου κύκλου ψυχοσυναισθηματικών διεργασιών χωρίς άκρη. Δε γνωρίζουμε αν προέκυψε νέμεσις στους “Πέρσες” του Αισχύλου και μετά την επιστροφή του Ξέρξη, γιατί το περιβάλλον που τον υποδέχθηκε πίσω, φαίνεται άκρως υποστηρικτικό. Η βασίλισσα εξάλλου είχε πει, «αν πετύχει, θα γίνει άνθρωπος θαυμαστός, αν αποτύχει δεν θα είναι υπόλογος απέναντι στο Κράτος»(στ.211-214) Ή μάλλον, διαπιστώνουμε πως μάλλον προκύπτει η Νέμεσις, αφού έχουμε το είδωλό του Δαρείου, να υπογραμμίζει ότι:

«...ῥβρις γὰρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσεν στάχυν

ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾶ θέρος...»

«...γιατί η υπερηφάνεια μεστώνοντας καρποφοράει ολέθρου στάχυν οπούθε ο πολυδάκρυτος τρυγιέται θέρος».

⁷² <https://antonispetrides.wordpress.com>

⁷³ Για τους Έλληνες, το «αγχέμαχο» δόρι συνδεόταν με το προπύργιο του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος την οπλική φάλαγγα, ενώ το τόξο εθεωρείτο ότι ήταν όπλο των δειλών

⁷⁴ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, στο ίδιο, σελ.57

Ο Αισχύλος, βάζει τον σοφό Χορό των γερόντων, με κατηγορητικούς και απειλητικούς τόνους, να μιλά πλέον σε κάποιον που δεν μπορεί να τον βλέπει ως “ισόθεο”. Ο ποιητής, στο έργο αυτό, δραματοποιεί για τους συμπολίτες του ένα μύθο, οποίος έχει απόλυτη ομοιότητα με γεγονότα, στα οποία αυτοί πριν λίγο είχαν παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο. Πάνω στο θέμα ότι οι θεοί τιμωρούν την ανθρώπινη αλαζονεία, η θρησκεία είναι εξερευνητική μάλλον παρά εξαγγελτική, γιατί εξερευνά το πώς ο θεός λειτούργησε στην παρούσα περίπτωση. Εδώ τόσο τα ορυχεία ασημιού, τα ανώτερα όπλα και το ανώτερο πολιτικό σύστημα, όσο και το ανώτερο πνεύμα και η υπεραυτοπεποίθηση κάτι έχουν να κάνουν. Οι Αθηναίοι πρέπει να αποστασιοποιηθούν από τις υβριστικές πρακτικές πολιτικής έκφρασης και αυτό τονίζει ο Αισχύλος. Ο Ξέρξης ωστόσο, ενέδωσε στον πειρασμό. Έχοντας δύναμη και εξουσία νόμισε αυτός, ένας άνθρωπος οιονεί “ισόθεος”, ότι θα μπορούσε να εξουσιάσει καθετί, χωρίς όριο. Αλλά τα πράγματα δεν πάνε, σύμφωνα με τα σχέδια του. «Άλλαι μιν βουλαί ανθρώπων άλλα δε θεός κελεύει»⁷⁵. Και αυτή η ανατροπή οφείλεται, στο ότι, όχι μόνο διότι ο θεός είναι πανούργος ή ότι βοήθησε τους Έλληνες, αλλά και επειδή ήταν τόσα πολλά αυτά που ο Ξέρξης δε λογάρισε.⁷⁶ Πάνω από όλα βέβαια στις προφητείες τις θεϊκές δεν έδωσαν πίστη, που κατά το Δαρείο τελικά,

Δα. «...εἴ τι πιστεῦσαι θεῶν 800

χρῆ θεσφάτοισιν, ἐς τὰ νῦν πεπραγμένα

βλέψαντα· συμβαίνει γὰρ οὐ τὰ μὲν, τὰ δ' οὔ...» (στ.800,801,802)

“αν κανείς πρέπει στις προφητείες τις θεϊκές να δίνει πίστη βλέποντας όσα βγήκαν ως τώρ’ αλήθεια, γιατί δεν αληθεύουν άλλες, κι άλλες όχι...”

«...οὔ σφιν κακῶν ὕψιστ' ἐπαμμένει παθεῖν,

ὑβρεως ἄποινα κἀθέων φρονημάτων·

οἷ γῆν μολόντες Ἑλλάδ' οὐ θεῶν βρέτη

ἠδοῦντο συλᾶν οὐδὲ πιμπράναι νεώς· 810

⁷⁵ Βιργίλιος, Ρωμαίος ποιητής, 70-19 π.Χ., «Αινειάς» (11,428)

⁷⁶ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ, ο.π. σελ.58

βωμοὶ δ' ἄιστοι, δαιμόνων θ' ἰδρύματα
πρόρριζα φύρδην ἐξανέστραπται βάρθρων.
τοιγὰρ κακῶς δράσαντες οὐκ ἐλάσσονα
πάσχουσι, τὰ δὲ μέλλουσι, κούδέπω κακῶν
κρηπὶς ὕπεστιν, ἀλλ' ἔτ' ἐκπιδύεται...» (στ.807-815)

«Κι εδώ είναι η πιο χειρότερη που τους προσμένει /να πάθουν συμφορά , για την αποκοτιά τους/ και ταθέα τα φρονήματα γιατί σαν ήρθαν στις Ελλάδας τη γη , δεν κρατήθηκαν χέρι /στ' αγάλματα των θεών ιερόσυλο μη βάλουν/ και φωτιά στους ναούς και τώρα είν' οι βωμοί τους/ αφανισμένοι και συθέμελα απ' τη ρίζα/ των θεών τα άγια ανάκατα στη γη στρωμένα. Παρόλο που είναι δύσκολο κανείς να επιχειρήσει μία ανασύνθεση της ανταπόκρισης του κοινού, σε συγκεκριμένες τραγωδίες ή σε ακανθώδη ζητήματα και συγκεκριμένα ουσιώδη ζητήματα, που εγείρονται σε τραγωδίες του 5^{ου} αι. π.Χ. ή ακόμα και την ίδια την πρόθεση του ποιητή , ο Σπ. Συρόπουλος, θα αναρωτηθεί αν τελικά οι Πέρσες είναι υποτελείς και σε ποιους αναφέρονται οι στίχοι 584-589 του έργου:

«... οὐκέτι περσονομοῦνται,
οὐδ' ἔτι δασμοφοροῦσιν
δεσποσύνοισιν ἀνάγκαις,
οὐδ' ἐς γᾶν προπίτνοντες
ἄζονται· βασιλεία...»(585-589)

«...στους νόμους πια δε θα ακούνε των Περσών, φόρους πια δε θα πληρώνουν στον αφέντη αναγκαστικά, ούτε κανένας με προσκυνημένο κεφάλι, θα τους κυβερνάει...». Κατά τον ίδιο παραμένει ένας προβληματισμός και μια νουθεσία. Η σκηνή βέβαια της εμφάνισης του νεκρού, δεν αποτελεί μόνο αξιόπιστο οδηγό σχετικών θρησκευτικών πρακτικών και αντιλήψεων, αλλά θα πρέπει να ερμηνευτεί σε συνδυασμό με μια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση του έργου, που αφορά στην πολιτική του διάσταση.

Μην ξεχνάμε, ότι η παράσταση του Αισχύλου διδάχτηκε το 472 π.Χ., οκτώ χρόνια μετά τη μεγαλειώδη νίκη στη Σαλαμίνα, έξι χρόνια μόνο μετά την αναδόμηση της πόλης⁷⁷. Προς το τέλος του άσματος της εισαγωγής, προτείνεται ένα συμβούλιο, το οποίο παρά ταύτα δε γίνεται, διότι εμφανίζεται η μητέρα του βασιλιά. Επίσης, μένει ασαφές το είδος του αρχαίου οικοδομήματος, (στίχοι 141 στέγος αρχαίου) στο οποίο θα γίνει η σύσκεψη. Ο Lesky, θεωρεί ότι έχουμε μάλλον επίδραση από τις *Φοίνισσες* του Φρυνίχου-ο χορός εκεί αποτελούνταν από γυναίκες Φοίνισσες, -όπου ο ευνούχος στην αρχή ετοίμαζε τις πολυθρόνες για τους συμβούλους. Και συνεχίζει πως, είναι ουσιώδες να παρακολουθήσει κανείς τις γραμμές μιας μεγαλόπρεπης ανύψωσης, που από τις φορτωμένες προαισθήματα εισαγωγικές στροφές του χορού, περνώντας από τη σκηνή της Άτοσσας, με τη διήγηση του ονείρου, από την αγγελική ρήση με την περιγραφή της ναυμαχίας, τον εξορκισμό του Δαρείου, οδηγεί στο τέλος, που φέρνει την καταστροφή πάνω στη σκηνή, η οποία ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του νικημένου Ξέρξη και στο τέλος τελειώνει το έργο με άγριο ασιατικό θρήνο⁷⁸.

Όλα τα γεγονότα, τοποθετούνται έξω από το πλαίσιο του έργου και μεταδίδονται αφηγηματικά. Μια δραματική ωστόσο κλιμάκωση, σημειώνεται έμμεσα αλλά αποτελεσματικά, στις αντιδράσεις των προσώπων που δέχονται το μήνυμα των γεγονότων. Δύο πρόσθετα στοιχεία επιτείνουν αυτήν την κίνηση: το ένα είναι η θεατρικότητα των εικόνων με τη μεγαλοπρεπή εμφάνιση της Άτοσσας πάνω στο άρμα της, η εντυπωσιακή επίκληση του χορού, η ανάδυση του νεκρού και η είσοδος του συντριμμένου Ξέρξη και το άλλο η αξιοποίηση του ποιητικού ιδιώματος που καλύπτει μια τεράστια κλίμακα αποχρώσεων, από την ένταση του πάθους ως τον εξωτισμό του βαρβαρικού θρήνου⁷⁹. Ο Αισχύλος δίκαια υμνήθηκε, γιατί προσέδωσε υπερχρονική διάρκεια στις πολύτιμες ώρες των ανθρώπων των χρόνων του, χωρίς στο ελάχιστο να προβάλλει στενόκαρδο μίσος. Και αυτό εξηγείται, διότι ο ποιητής, εκτός από το ίδιο το ιστορικό γεγονός, επισήμανε την σημασία του για το σύνολο ενός κόσμου, που βρίσκεται κάτω από τη δικαιοσύνη του θεού⁸⁰.

⁷⁷ Mirral (1993)102-103, στο «Θέατρο και Πόλη Αττικό δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία», επιμ. Ανδρέας Γερ. Μαρκαντωνάτος-Λαμπρινός Ευστ. Πλατυπόδης, Πρόλογος: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, εκδόσεις Gutenberg, 2012, σελ.100 και στο Σπυρίδων Συρόπουλος «Σκηνική νεκρομαντεία και Αθηναϊκή Πολιτική/ Η νεκρανάσταση του Δαρείου στους Πέρσες του Αισχύλου και η ιστορική συνείδηση».

⁷⁸ Lesky Albin, ο.π. σελ, 349

⁷⁹ Χουρμουζιάδης, ο.π. σελ.374

⁸⁰ Lesky Albin, ο.π. σελ.350

Στην αισχύλεια τραγωδία, βασικό στοιχείο της ερμηνείας του κόσμου αποτελεί η Άτη ως έννοια, η οποία από το μέρος των θεών είναι το πεπρωμένο που αυτοί το στέλλουν στους ανθρώπους, ενώ από το μέρος των ανθρώπων, παριστάνεται, σαν τύφλωση, που στην αρχή έρχεται κοντά τους χαμογελαστή, τους θολώνει όλο και περισσότερο το μυαλό, τους ξεγελά και στο τέλος τους αφήνει να τραβήξουν το δρόμο της καταστροφής τους, όπως στο δράμα του Αισχύλου «Πέρσες», ως συνέπεια της ύβρεως του Ξέρξη που τον οδήγησε να παραβεί έναν θεϊκό νόμο. Στο σκηνικό του έργου, κατανοούμε δύο πολύ διαφορετικές πλευρές της αισχύλεια δημιουργίας. Καταρχήν το ταφικό οικοδόμημα που στην κορυφή του εμφανίζεται ο νεκρός βασιλιάς με το χορό που πέφτει τρομαγμένος στη γη και τη βασίλισσα Άτοσσα που μέσα στη φρίκη της στιγμής, προσπαθεί να φτάσει τον άντρα της, πάνω από το χάσμα του θανάτου με την προσφώνησή της. Όλα αυτά, δημιουργούν μια μοναδική σκηνική εικόνα, τόσο μεγαλείου, όσο και αποτελεσματικότητας⁸¹. Η τέχνη του πετυχαίνει μια επιβλητική εντύπωση, με αυτά τα μέσα, που πρόσφερε στον ποιητή η εποχή του, ενώ ταυτόχρονα ενδυναμώνει τη δραματική μορφή του έργου, πάνω στο θέμα των συνεπειών της ύβρεως και της αναπόφευκτης τιμωρίας της, εκπληρώνοντας τη θεία δικαιοσύνη και επιβεβαιώνοντας την απαίτηση των δικαίων της πολιτείας.

⁸¹ Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.351

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ «ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ» ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΡΑΜΑ

Η πολύπαθη γενιά του Κάδμου και ο μυθολογικός κύκλος των Λαβδακιδών, με τις πολλές παραλλαγές, αποτέλεσαν το σπέρμα, για μια ενδιαφέρουσα και γόνιμη καλλιτεχνική παραγωγή τραγικών έργων. Η «Αντιγόνη» θεωρείται πιθανό, το δεύτερο σε αρχαιότητα έργο του Σοφοκλή που σώζεται. Ο Σοφοκλής, όπως φαίνεται δεν άφησε σε κανένα άλλο από τα έργα που σώζονται, να προβάλουν τόσο καθαρά οι «στημονικές σκέψεις»⁸².

Ο Σοφοκλής στην «Αντιγόνη», προσπαθεί να προσεγγίσει τις έννοιες του *αρχείν* και του *άρχεσθαι*, ως αντικρουόμενων πολιτικών προτύπων, τα οποία αναδεικνύουν μια αλήθεια, ότι δηλαδή η δημοκρατία ουσιαστικά και πρωτίστως, είναι μία διαδικασία αδιάλειπτη, ένα φαινόμενο εν εξελίξει, ένα έργο εν προόδω⁸³. Κατά τον ίδιο, δεν είναι τυχαίο, ότι η σύγχρονη έρευνα δεν έχει ακόμα δώσει πειστική απάντηση στο ερώτημα, σχετικά με τις απαρχές της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα, διότι σειρά φωτισμένων πολιτικών ηγετών αλλά και νομοθετών, όπως ο Σόλωνας και ο Κλεισθένης, όπως και ο Εφιάλτης με τον Περικλή, βαθμιαία σφυρηλάτησαν τα δημοκρατικά φρονήματα των πολιτών και προήγαγαν την ιδέα του κοινοβουλευτισμού. Έτσι λοιπόν, όπως αναφέρεται σε άρθρο του ο Μαρκαντωνάτος, η ερμηνεία της Αντιγόνης, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την εξελικτική πορεία της ιδεολογίας της αθηναϊκής δημοκρατίας, η οποία παρά τις έντονες διακυμάνσεις στις επιμέρους δομές της, κατά τη διάρκεια του 6ου και 5ου αι. π.Χ. εστιάζει σε δύο κύριες, παραμέτρους. Αφ' ενός στην ανάγκη ενσωμάτωσης όλων των πολιτών – με το θεσμό της κλήρωσης – “στις ποικίλες βουλευτικές ομάδες της πόλης και γενικότερα στα νευραλγικά κέντρα διοίκησης, ανεξαρτήτως παρουσίας και κοινωνικής θέσης και αφετέρου, στην ακράδαντη βεβαιότητα, ότι η πλειοψηφία λαμβάνει σωστές αποφάσεις και διατυπώνει ορθολογικές κρίσεις, εν αντιθέσει προς κάθε είδους μειοψηφία η οποία συχνά στερείται βασικών εργαλείων της διαλεκτικής μεθοδολογίας...⁸⁴”

Στο βιβλίο του ο V. EHRENBERG, η «Αντιγόνη», όπως αναφέρει ο ίδιος, υποστηρίζει τους αιώνιους και ανάλλαγους νόμους των Θεών, που καμιά ανθρώπινη

⁸² Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, στο ίδιο, σελ.17

⁸³ Albin Lesky, ο,π, σελ.392

⁸⁴ Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, «Η Αντιγόνη της Δημοκρατίας», Εφημερίδα «Το Βήμα», Κυριακή 26 Νοεμβρίου 2017, σελ. 43,7

διαταγή δεν μπορεί να τους αχρηστεύσει. Ουσιαστικά ο EHRENBURG, ανέδειξε την άποψη, ότι ο Σοφοκλής και ο Περικλής, σαν εκπρόσωποι μιας ενιαίας περιόδου της κλασσικής ακμής, στην πραγματικότητα, καλύπτουν μίαν πάρα πολύ σημαντική αντίθεση. Ο πολιτικός και ο ποιητής, ως εκπρόσωποι ενός ανθρωπονόμου και θεονόμου κοσμοειδώλου, όχι σε ανοιχτή σύγκρουση, αλλά σε μια ένταση, σίγουρα στέκονταν ο ένας απέναντι στον άλλο και προετοιμάζονταν για μια γιγαντομαχία που σε μια μεταγενέστερη εποχή διεξήγετο για τον άνθρωπο και το “είναι”. Ο Σοφοκλής έζησε μια ορμητική εξέλιξη στην εποχή του με μια βαθιά ανησυχία.

Η εξέλιξη αυτή αναγγελλόταν στην μεν πολιτική ζωή, με τάσεις για δημιουργία ενός κράτους υπό την αθηναϊκή ηγεσία, στη δε πνευματική με τις ιδέες της σοφιστικής οι οποίες ανέτρεπαν την παράδοση⁸⁵.

Η «Αντιγόνη» γεννήθηκε ακριβώς αυτήν την εποχή και ήθελε να ανατρέψει όλα τα δεδομένα της πολιτικής ισχύος στην ηγεσία, η οποία υπό τον μανδύα της δημοκρατίας, μπορούσε να διαπράξει “εγκλήματα” εναντίον μιας θείας δικαιοσύνης, η οποία επέτρεπε και προστάτευε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη. Μπορεί, όπως διατείνεται ο Lesky, μεγάλος και δυνατός, αλλά και παράξενος και φοβερός (δεινός) να είναι ο άνθρωπος, που θέλει να υποτάξει όλες τις περιοχές της φύσης, κάτω από τη θέλησή του κι έτσι σ’ αυτόν το δρόμο, να τολμήσει τα πιο τολμηρά πράγματα. Ωστόσο ένα πράγμα είναι το αποφασιστικό: αν μπορεί να φτάσει στο σημείο, του να έχει γνώση του Απόλυτου, που το έβαλαν πάνω του οι θεοί, ή αν περιφρονώντας την αιώνια τάξη, σπρώχνει τον εαυτό του και την κοινωνία στο μηδέν⁸⁶.

Κανένα άλλο έργο δεν παρεξηγήθηκε τόσο πολύ καιρό και τόσο επίμονα, σημειώνει ο Lesky. Κι αυτό είχε ως αφορμή την αυθεντία του Hegel, που στην αισθητική του (11,2,1) είχε συνδέσει τον υψηλό έπαινο του έργου, μαζί με την ερμηνεία, ότι στην Αντιγόνη και στον Κρέοντα, αντιμέτωπες στέκονται η πολιτεία και η οικογένεια σαν δύο περιοχές με ίσα δικαιώματα που μέσα σ’ αυτή τη σύγκρουση οι αντιπρόσωποί του καταστράφηκαν αναγκαστικά.

Ο Hegel κατά τον Lesky⁸⁷, είχε χαράξει μίαν πολύ σημαντική δυνατότητα, αυτήν της τραγικότητας που αναπτύχθηκε τέλεια στον Schopenhauer τη θεωρία, και

⁸⁵ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, στο ίδιο, σελ.43,7

⁸⁶ Lesky Albin, ο,π, σελ.394

⁸⁷ Lesky Albin, ο,π, σελ.395

του Hegel την ποίηση και από τότε και στο εξής παίζει το ρόλο της, στη σύγχρονη πραγματέυση της τραγικότητας. Κατά τον Lesky, η θεωρία για τις αντιδρομες και ισότιμες αξίες μεταφερμένη στην “Αντιγόνη”, οδηγεί στην παρερμηνεία⁸⁸.

Αυτός που προκάλεσε την εκστρατεία των Επτά επί Θήβας, ο Πολυνείκης, σκοτώθηκε μπροστά στα κάστρα της σαν προδότης. Θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί η άρνηση της ταφής του, εάν τον ξάπλωναν κάπου πέρα από τα σύνορα, στην τελευταία ανάπαυση, οπότε και θα υποστηρίζονταν δίκαιες ελληνικές αντιλήψεις. Ωστόσο ο Κρέοντας, ύστερα από τη διπλή αδελφοκτονία πήρε την εξουσία στη Θήβα, έβαλε φρουρούς κοντά στο νεκρό που θα φρόντιζαν να τον ξεσκίσουν τα όρνια και τα σκυλιά, ενώ ό,τι θα απέμενε θα σάπιζε στη λαύρα του ήλιου. Σχολιάζοντας ο Lesky λέει πως, οι Αθηναίοι ακούγοντας τον Κρέοντα, θα έπρεπε να αναλογιστούν την κατάρα που έριξε σε όλους, κάποιος ιερέας από το γένος των Βουζύγων, γιατί άφησαν να κείτεται άταφος ένας νεκρός⁸⁹. Ο Κρέοντας αυτός, είναι η φωνή της Πολιτείας, που προβάλλει και γνωρίζει τους περιορισμούς της και όχι τα δικαιώματα της. Τον Κρέοντα τον σπρώχνει η υπερβολή, που τίποτα περισσότερο δεν βλέπει εκτός από τον εαυτό του.

Η “ύβρις” αυτή, είναι διπλά επικίνδυνη και απαράδεκτη, γιατί εμφανίζεται με το κύρος της εξουσίας. Όπως αναφέρει ο Lesky, η «Αντιγόνη», δεν είναι ένα δράμα θέσεων, στη συμπεριφορά όμως και τον πόνο αυτών των ανθρώπων, γίνεται αρκετά ευδιάκριτο το πρόβλημα, αν η Πολιτεία μπορεί να θεωρεί τον εαυτό της σαν έσχατη και ανώτατη αξία, ή αν αυτή πρέπει να σέβεται νόμους, που δεν προήλθαν από αυτήν και που ξεφεύγουν αιώνια από τη δικαιοδοσία της⁹⁰. Κατά την άποψη του Lesky η “Αντιγόνη” έχει διαχρονική αξία, γιατί η Αντιγόνη δεν είναι μία ηρωίδα υπεράνθρωπων διαστάσεων αλλά μια από μας, με τις ίδιες ελπίδες, τους ίδιους πόθους όπως κι εμείς, αλλά με πολύ μεγάλο θάρρος και αντίθετα με την κοινή γνώμη

⁸⁸ Lesky Albin, ο,π, σελ.392, Στην πραγματικότητα, στην αρχαία Ελλάδα, η ελληνική λέξη «νόμος» είναι δυνατόν να σημαίνει ή «τρόπος ζωής» ή «έθιμο». Δηλώνει ένα πρότυπο κανόνων συμπεριφοράς οι οποίοι είναι αποδεκτοί από την κοινωνία ό,τι δηλαδή είναι σωστό να γίνεται και σ’ αυτή τη βάση όλοι συμφωνούν. Η χρήση της συγκεκριμένης λέξεως, δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι κάποιος συγκεκριμένος κανόνας υπάρχει. Έτσι, η λέξη με την οποία αναφερόταν οι Αθηναίοι σε κάποιο νόμο, ήταν η λέξη «θεσμός», κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ., αλλά «νόμος», κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. Αυτό σημειώνει μια δημοκρατική στάση και υποδηλώνει ότι το κύρος ενός νόμου δεν εξαρτάται τόσο από τη δύναμη του κυβερνήτη όσο από την αποδοχή του από την κοινότητα. (D.M. Mac Dowell, «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», Εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, σελ.71-72)

⁸⁹ Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.393

⁹⁰ Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.392

να ακολουθήσει το μεγάλο νόμο του θεού. Όμως θα πρέπει να βασιστεί στο δύσκολο δρόμο της μοναξιάς. Η Ισμήνη, η αδερφή της, αντιπροσωπεύει τον άνθρωπο που είναι έτοιμος για το συμβιβασμό και που λυγίζει σε κάθε δυσκολία ύψιστης ηθικής απαίτησης⁹¹.

Η Αντιγόνη, δεν οδηγείται στην καταστροφή κατά την προσπάθειά της να διατηρήσει την προσωπική της ταυτότητα, αλλά το κύρος του θεϊκού νόμου και το δικαίωμα της αγάπης. Έτσι η “ύβρις” ανήκει στον Κρέοντα, ο οποίος αρνείται και τα δύο. Αν στην περίπτωση του Κρέοντα, αντλείται το δίδαγμα από την οδύνη που προξενεί η όψιμη αναγνώριση του λάθους, η Αντιγόνη βαθιάει την τραγικότητά της διαπιστώνοντας, ότι η πορεία της προς την ανεύρεση του ορθού, προϋποθέτει ένα μάρτυρα. Και οι δύο προχωρούν, σηκώνοντας ο καθένας το δικό του βάρος-κρίμα. Ο μεν Κρέων το βάρος της δικής του αλήθειας, όταν έχει πια αποκρούσει την προστασία των προσώπων που τον αγαπούν, όπως ο γιος του Αίμων και τον φωτίζουν όπως ο Τειρεσίας. Η δε Αντιγόνη, πεθαίνει έχοντας χάσει πρώτα την συνενοχή και τη συμπάθεια της αδερφής της Ισμήνης, έχοντας αρνηθεί με τη σιωπή της τον Αίμονα, έχοντας απαξιώσει τον ανθρωπισμό του φύλακα.

Η στάση του χορού, υπογραμμίζει τη βαθμιαία απομόνωση των δύο ηρώων: οι γέροντες ψύχραιμοι, ουδέτεροι, στωικοί παρακολουθούν τη σύγκρουση και την καταστροφή από απόσταση⁹². Δίνουν το πλαίσιο μέσα από το τραγούδι τους. Κραυγή θριάμβου την αυγή της Νίκης, καταριούνται τον ανόσιο εχθρό, που πριν από λίγο υποσχέθηκε να θάψει η Αντιγόνη. Όταν μαθαίνουν την παράβαση, τραγουδούν την μεγαλοσύνη του ανθρώπινου νου, χωρίς να υποψιάζονται το θέαμα της δέσμιας Αντιγόνης που θα αντικρύσουν σε λίγο. Λίγο αργότερα, κατά τη στιγμή της μεγάλης σύγκρουσης θα θυμηθούν μόνο ότι η ηρωίδα μοιάζει στο πείσμα, με τον πατέρα της, τον Οιδίποδα. Στη συνέχεια, όταν εκείνη καταδικαστεί, θα ανατρέξουν στην κατάρα της οικογένειας των Λαβδακιδών.

Στην σκηνή του Αίμονα, θα κλείσουν μ’ ένα τραγούδι για τον Αίμονα. Όταν η Αντιγόνη αποχαιρετά τη ζωή, δεν έχουν λόγο συμπάθειας, κανένα λόγο παρηγοριάς, εκτός από το ότι την εντάσσουν ανάμεσα σε άλλους αθώους που κάποτε υπέφεραν. Χαιρετίζουν την όψιμη μεταμέλεια του Κρέοντα, με ένα άσμα θριαμβικό προς τον

⁹¹ Lesky Albin, ο,π, σελ.395

⁹² Lesky Albin , ο,π, σελ.395

πολιούχο Διόνυσο, ακριβώς πριν αναγγελθεί η τελική καταστροφή και τον υποδέχονται από την ίδια απόσταση που είχαν, όταν αποχαιρετούσαν την Αντιγόνη. Μέσα από τις τραγικές συγκρούσεις, αναδεικνύονται, μερικά ζωτικά θέματα της εποχής εκείνης, όπως το πρόβλημα του κύρους των ανθρώπινων νόμων⁹³.

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Πριν ανιχνεύσουμε τις όψεις δικαίου στην τραγωδία, θεωρώ σκόπιμο να αναφερθούμε, στο πως η γυναίκα του 5ου αι., στην Αθήνα, βίωνε τις σχέσεις της μέσα στην οικογένεια, έτσι ώστε να δούμε κατά κάποιον τρόπο ποια θέση είχε η Αντιγόνη στα μάτια του Κρέοντα και της πολιτείας. Στην Αθήνα του 5ου αι. και του 4ου αι., επιτύμβια ανάγλυφα και επιγράμματα από τα ταφικά μνημεία γυναικών - που αποκάλυπταν πως οι άνδρες έβλεπαν τις γυναίκες -, υποδείκνυαν ότι ο γάμος, η ένωση, η συγκατοίκηση ενός άνδρα με μια γυναίκα, ήταν η κύρια προσδοκία για κάθε κοπέλα. Μέσα στα πλαίσια του ανδροκεντρικού συστήματος της αθηναϊκής δημοκρατίας, οι γυναίκες δεν είχαν θέση αναγνωρισμένη ούτε στην πατρική, ούτε στη συζυγική συγγενική σειρά, αν και έπαιζαν ζωτικό ρόλο στην αναπαραγωγή του κοινωνικού συνόλου.

Δεν είχαν επίσης στη διάθεση τους καμία περιουσία. Αν και ήταν ελεύθερες, οι γυναίκες ή οι θυγατέρες των πολιτών, δεν ήταν γραμμένες ούτε στο μητρώο της φατρίας, ούτε του δήμου. Οι γυναίκες ήταν κτήματα των ανδρών, παρ' όλο που ήταν ελεύθερες και δεν ανήκαν στην τάξη των δούλων, ούτε είχαν δικαίωμα ελέγχου στο ίδιο τους το σώμα. Είχαν πάντα έναν κηδεμόνα, έναν κύριο, έναν πατέρα. Κατ' αρχήν το σύζυγό τους, μετά που αυτός πέθαινε θα είχαν το γιο τους, ή αν δεν υπήρχε αρσενικό παιδί, τον πιο κοντινό συγγενή από την πλευρά του πατέρα. Δεν είχε κανένα δικαίωμα για παραγωγική δουλειά μέσα στην κοινότητα, ενώ δική της αρμοδιότητα ήταν η διατροφή και γενικότερα η συντήρηση των μελών της οικογένειάς της και των δούλων που δούλευαν στα κτήματα της οικογένειάς της. Ουσιαστικά ζούσαν σαν έγκλειστες. Ο εγκλεισμός, φαίνεται να είχε θεσπιστεί στις αρχές του 6ου αι. για την

⁹³ Χουρμουζιάδης «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» τόμος Γ2, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, 1980, σελ.382

ενίσχυση της πυρηνικής οικογένειας, αλλά και για περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων⁹⁴.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΦΡΟΣΥΝΗ ΣΤΟ NILSSON

Μια ακόμα πτυχή της κοινωνίας του 5ου αι. αποτελεί η λαϊκή θρησκεία, η οποία σηματοδοτούσε την καθημερινότητα των πολιτών, ενώ πολλές φορές καθοδηγούσε τις πράξεις τους, όπως στην περίπτωση της Αντιγόνης και όχι μόνο, διότι κάθε απόφαση ατομική ή ακόμα και συλλογική, αυτές διέπονταν από το φόβο ή σεβασμό στους θεούς. Την πριν τους Περσικούς Πολέμους εποχή, κοινωνικής δυστυχίας και φτώχειας αλλά ταυτόχρονα ζωντανής και ποικίλης δραστηριότητας με αποικισμούς, θαλάσσια ταξίδια, ανακαλύψεις, πρόοδο, μπαίνουν τα θεμέλια της ελληνικής επιστήμης. Στον κύκλο αυτής της εξέλιξης, αρχίζουν και οι κινήσεις της ελληνικής θρησκείας που δεν άφησαν ανεπηρέαστη ούτε και τη λαϊκή θρησκεία⁹⁵.

Ο άνθρωπος, σε κάθε περίπτωση, έχει την ανάγκη να ενωθεί με το θεό με το μυστικισμό και την έκσταση, ή ακόμα να προτιμήσει να έχει με το θεό Ειρήνη και να κερδίσει την εύνοιά του, εκπληρώνοντας πλήρως τις εντολές του. Η μυστική θρησκεία είχε σχέση και με τη νομιμοφροσύνη, στο ότι η κάθαρση από τις ανομίες, αποτελεί αναγκαίο συμπλήρωμα της θρησκευτικής νομιμοφροσύνης. Η τάση για θρησκευτική νομιμοφροσύνη, είναι το ίδιο σημαντική με το μυστήριο. Αυτή είναι που επικράτησε τελικά στις πολιτικές της μορφές⁹⁶. Ο Ησίοδος στο έργο του “Έργα και Ημέραι” δίνει κανόνες για τη θρησκευτική ζωή και για τη διαγωγή του ανθρώπου. Αφορά δε σε εκφράσεις ευσέβειας που διακατέχει τη ζωή του ανθρώπου και φλογερής ευλάβειας, για το τελετουργικό μέρος της θρησκείας, που είναι το άλλο όνομα της θρησκευτικής νομιμοφροσύνης⁹⁷.

Δίνει επίσης κανόνες καλής συμπεριφοράς μαζί με θρησκευτικές εντολές, υπό τύπου δεισιδαιμονίας και που χαρακτηρίζονται από το φόβο, μήπως οι θεοί και οι

⁹⁴ Χουρμουζιάδης, στο ίδιο,σελ.382

⁹⁵ Μίσιου Άννα, «Γυναίκες και Πολίτες στην Κλασική Αθήνα (1999), Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (9-10 Φεβρουαρίου 1996) Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, Αθήνα, εκδόσεις Νεφέλη, σελ.3

⁹⁶ Nilsson Martin P., Ι.Δ.ΚΟΛΛΑΡΟΚΙΣΙΑΣ Α.Ε. μτφρ.Ι.Θ.Κακριδής, Γ' Έκδοση, Αθήνα 2006

⁹⁷ Nilsson Martin P., στο ίδιο,σελ.100,101

δαίμονες θυμώσουν, όπως γνωμικά για τις σχέσεις των ανθρώπων με συγγενείς, γείτονες, φίλους⁹⁸.

Όπως επί παραδείγματι ο Απόλλωνας, απαιτούσε καθαρά χέρια, έτσι ώστε να μην χύσουν αίμα ανθρώπου, οπότε ο λαός, σεβόταν την ανθρώπινη ζωή. Ωστόσο ο Απόλλωνας, απαιτούσε την τήρηση του τυπικού που είχε σχέση με τη λατρεία και όχι με την καθημερινή ζωή. Βέβαια ο Ησίοδος δεν αναφέρει τον Απόλλωνα αλλά το Δία, ως προστάτη των κανόνων⁹⁹.

Ήδη, και πριν από τους Περσικούς πολέμους χρόνους, το μαντείο των Δελφών, που είχε το μεγαλύτερο κύρος στο θρησκευτικά ζητήματα, υποστήριξε τους κυβερνώντες, ενώ διατήρησε τις πατροπαράδοτες συνήθειες και πρόβαλλε με μετριοπάθεια τους κανόνες, τους τύπους της λατρείας και της θρησκείας, χωρίς υπερβολές. Ρητά σοφών, ήταν γραμμένα στο ναό του δελφικού Απόλλωνα, όπως το “μηδέν άγαν” και το “γνώθι σ’ αυτόν”. Γνώριζε δηλαδή, πως δεν είσαι παρά μόνον άνθρωπος. Η απολλωνιακή ευσέβεια, δίδασκε την κατωτερότητα του ανθρώπου μπροστά στους θεούς. Ο άνθρωπος μπροστά στη θέληση των θεών, θα πρέπει να σκύβει το κεφάλι και δεν πρέπει να περηφανεύεται ούτε για τα ευλαβικά του έργα ούτε για τις προσφορές του σ’ αυτούς¹⁰⁰.

Μετά τη νίκη στους περσικούς πολέμους, αυτοί που νίκησαν ήταν οι Έλληνες θεοί και ήρωες, η επίσημη δηλαδή ελληνική θρησκεία. Στα χρόνια αυτά, σημαντικό ζήτημα ήταν το πρόβλημα της δικαιοσύνης . Αν και βρίσκεται η σημασία του στο κοινωνικό πλαίσιο, σε πολλά σημεία είχε επίδραση και στη θρησκεία. Πάντοτε ωστόσο ο Δίας, ήταν ο προστάτης της Δικαιοσύνης, τόσο κατά τον Ησίοδο όσο και κατά τον Αισχύλο. Ήταν βέβαια περισσότερο θεωρητικός παρά ενεργητικός. Η κυβέρνηση του ήταν αυθαίρετη, στο βαθμό, του να μην επιτρέπει να παρουσιάζεται ως πραγματικός φύλακας της δικαιοσύνης και το ίδιο ισχύει και για τη συμπεριφορά των θεών της Ελλάδας, οι οποίοι, χαρακτηρίζονταν από καταπίεση για μυστικισμό και υπερβολική θρησκευτική νομιμοφροσύνη προς κάθε λαϊκή ψυχή¹⁰¹. Το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη, ήταν αίτημα για ισότητα στα πλαίσια των κοινωνικών δικαιωμάτων, ενώ το αίτημα αυτό εφορμούσαν από τον ανθρώπινο πόνο για τους

⁹⁸ Nilsson P. Martin , στο ίδιο,σελ.101,102

⁹⁹ Nilsson P. Martin , στο ίδιο,σελ.102

¹⁰⁰ Nilsson P. Martin , στο ίδιο,σελ.104

¹⁰¹ Nilsson P. Martin , στο ίδιο,σελ.105

δυνατούς και τους πλούσιους. Ως επιχείρημα πρόβαλλε τις μεταλλαγές της ζωής του ανθρώπου, όσο δηλαδή πιο ψηλά ανέβαινε κανείς τόσο πιο δύσκολη ήταν η προσγείωση. Αυτό το απέδειξε η μοίρα πολλών ανθρώπων και κυρίως των τυράννων¹⁰². Ως εκ τούτου μιλάμε, για την αντίληψη της ανθρώπινης ύβρεως, καθώς και της νεμέσεως των θεών. Ο συγγραφέας αποφαινεται ότι ούτε ο όρος “αλαζονεία” ούτε ο όρος “φθόνος” αντίστοιχα ανταποκρίνονται στην απόδοση των όρων. Διότι Ὑβρις ερμηνεύεται, ως το αίσθημα του ανθρώπου που τον στηρίζει μια καλή τύχη και Νέμεσις το αίσθημα για κάτι άδικο, αταίριαστο. Και οι δύο έννοιες συγκλίνουν στο ρητά “γνώθι σ’ αυτόν”. Κι αυτό διότι και οι δύο έννοιες διδάσκουν στον άνθρωπο, να κρατά την ταπεινή θέση που του ταιριάζει¹⁰³.

ΟΥΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗΝ “ΑΝΤΙΓΟΝΗ” ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ

Το σοφόκλειο έργο “Αντιγόνη”, στην εξέλιξή του εμφανίζεται σαν δράμα της αντίστασης, εναντίον του Κρέοντα και της βαθμιαίας πραγμάτωσης της αποδοκιμασίας του. Την αντίσταση την έχει αναλάβει η Αντιγόνη. Ωστόσο, η αταλάντευτη στάση της Αντιγόνης και η αφοσίωσή της στους απαραβίαστους και ιερούς νόμους των θεών, ισχυροποιεί και το ηθικό κύρος αυτής της τραγωδίας, λαμβάνοντας υπ’ όψιν και το τι ίσχυε, όπως προαναφέρθηκε, σε θέματα θρησκευτικής νομιμοφροσύνης, αλλά και από το γεγονός, ότι η θρησκεία αποτελούσε υπόθεση της πόλης, ενώ ταυτόχρονα οι ομάδες των πολιτών, αποτελούσαν και λατρευτικές κοινότητες. Συγχρόνως δε, με το πνευματικό εγχείρημα της πολιτικής του 5ου αι. π.Χ. προέκυπταν και ποικίλες συνέπειες, στον τομέα που ο Max Weber, είχε ονομάσει “νομολογική γνώση”¹⁰⁴. Η νομολογική γνώση, περιελάμβανε μια σαφή ή λιγότερο σαφή εικόνα του κόσμου, διάφορες αντιλήψεις για το θείο, τη φύση, το σύμπαν, ποικίλες αντιλήψεις, για τη νομοτέλεια και το τυχαίο, για το επιτρεπτό ή μη επιτρεπτό για το λάθος και το σωστό, για το αμφίβολο και το δοκιμασμένο. Επίσης την οικονομία, την πολιτική και τον πολιτισμό, την παιδεία και την ιδιωτική ζωή, με την πολιτική δράση και εμπειρία να έχουν μία ηθική διάσταση¹⁰⁵.

¹⁰² Nilsson P. Martin , στο ίδιο,σελ.105

¹⁰³ Nilsson P. Martin , στο ίδιο,σελ.105,106

¹⁰⁴ Meier Christian, ο.π.,σελ.56

¹⁰⁵ Meier Christian, στο ίδιο, σελ.57

Με βάση λοιπόν αυτήν τη νομολογική γνώση σκέφτονταν και δρούσαν, οι αθηναίοι πολίτες. Έτσι, η ανάδειξη των προβλημάτων που αυτή η γνώση δημιουργούσε και αναδεικνύονταν σε ρυθμιστή της πολιτικής ζωής μέσω της δημοκρατίας, συνοδευόταν από μια σταθερή πίστη τόσο στην υπευθυνότητα όσο και τη δικαιοσύνη¹⁰⁶. Κυρίως, η δημοκρατία την οποία δημιούργησαν, είχε στηριχθεί σε μεγάλο βαθμό όχι σε θεσμικές προϋποθέσεις αλλά σε πνευματικές. Επιπρόσθετα, η συμμετοχή των Αθηναίων στην πολιτική αποτελούσε ένα αμάλγαμα απομάκρυνσης και προσέγγισης, αποστασιοποίησης και συμμετοχής. Με βάση λοιπόν αυτές τις ηθικές και πολιτικές παραμέτρους, θα προσεγγίσουμε τη δομή της τραγωδίας του Σοφοκλή «Αντιγόνη», για να ανιχνεύσουμε, τις όψεις δικαίου σ' αυτήν¹⁰⁷.

Ο Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, στο συλλογικής εργασίας πόνημα με τίτλο «Θέατρο και Πόλη»,¹⁰⁸ του οποίου την επιμέλεια έχει ομού με το Λαμπρινό Ευστ. Πλατυπόδη, αναφέρει τα εξής: «Ενδεικτικά πρέπει να επισημανθεί ότι διαπρεπείς ρήτορες του αναστήματος του Λυσία (Επιτάφιος 7-10) με αίσθημα υπερηφάνειας αναδιηγήθηκαν, ή έστω σκιαγράφησαν για τις κατοπινές γενιές των Αθηναίων, τις ανιδιοτελείς προσπάθειες των ευκλεών προγόνων τους για τον δίκαιο ενταφιασμό των Αργείων νεκρών. Ο Λυσίας, μέτοικος ο ίδιος, σε μια σπαρασσόμενη από πολιτικές διχοστασίες και έριδες Αθήνα, στον επιτάφιο λόγο που συνέθεσε προς τιμήν των Αθηναίων πεσόντων στον Κορινθιακό Πόλεμο (395-386 π.Χ.), υπογραμμίζει την επιτακτική ανάγκη τήρησης των καθιερωμένων εθίμων ταφής των νεκρών, μετά το τέλος των εχθροπραξιών παραθέτοντας ανάμεσα στα άλλα τα ακόλουθα επιχειρήματα. (Επιτάφιος 7). «Όταν ο Άδραστος και ο Πολυνείκης εκστράτευσαν εναντίον της Θήβας και ηττήθηκαν σε μάχη, ενώ οι Καδμείοι απαγόρευαν τον ενταφιασμό των νεκρών, οι Αθηναίοι θεώρησαν ότι, εάν αυτοί είχαν διαπράξει κάποια αδικία, πλήρωσαν το ύψιστο τίμημα με το θάνατό τους και ότι ακόμη με τον τρόπο αυτό δεν αποδίδονται οι πρέπουσες τιμές στους θεούς του κάτω κόσμου, καθώς επίσης έτσι επιδεικνύεται ασέβεια προς τους Ολύμπιους θεούς με το να μαιίνονται τα ιερά (ενν. από τη σήψη των σωμάτων)»¹⁰⁹.

Όπως παρατηρεί ο Α.Μαρκαντωνάτος, υπάρχει ευδιάκριτη ιδεολογική συνάφεια των θεσμών της αθηναϊκής πολιτείας, με το δράμα του Σοφοκλή, και ως εκ

¹⁰⁶ Meier Christian, στο ίδιο, σελ.59

¹⁰⁷ Meier Christian, στο ίδιο, σελ.59

¹⁰⁸ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, ο.π. 15-38

¹⁰⁹ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, στο ίδιο,σελ.24

τούτου, οι Αθηναίοι θεατές ήταν φυσικό, να ένιωσαν απέχθεια προς την ανάλγητη και αλαζονική θέση του Κρέοντα, ο οποίος φέρεται, ως ένας στυγνός εξουσιαστής με αντιδημοκρατική νοοτροπία, ενώ έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το πρότυπο του δημοκρατικού ηγέτη της Αθήνας, με τα μεγαλόψυχα αισθήματα, έτοιμος να διδαχθεί απ' τα λάθη του και να επιδείξει διαλλακτική διάθεση, στις απαντήσεις της λαϊκής βούλησης¹¹⁰.

Η διαμάχη για το πτώμα του Πολυνείκη, ολοκληρώνει την ιστορία του οίκου των Λαβδακιδών. Ο Πολυνείκης, ο ένας εκ των δύο αγοριών του Οιδίποδα, μετά τον ολέθριο γάμο του με τη μητέρα του Ιοκάστη και η Αντιγόνη μία εν των δύο, θυγατέρων του ίδιου γάμου, διεκδικούν ρόλους αφ' ενός μιας παθητικής αντίστασης, ωσει ζώντας στα ειωθότα, και μιας ενεργητικής αντίστοιχα, με ποινή και για τους δύο, έναν όχι ευκλή θάνατο. Προδότης, ο Πολυνείκης, της πόλης, ο οποίος καταδικάζεται να μείνει άταφος και να τον κατασπαράξουν τα όρνεα και τα σκυλιά, ενώ ο παραβάτης θα καταδικαζόταν σε θάνατο με λιθοβολισμό, ποινή η οποία εφαρμοζόταν για όποιον προστάτευε έναν προδότη¹¹¹. Και τα δύο αδέρφια τιμωρούνται μετά από τις “ανόσιες” πράξεις τους. Η δράση στη σοφόκλεια τραγωδία «Αντιγόνη», αρχίζει εκεί που σταματά η τραγωδία, των «Επτά» του Αισχύλου¹¹².

Ο Αισχύλος, με την τριλογία που είχε γράψει και από την οποία σώζεται μόνο το «Επτά επί Θήβας», αφηγείται στο θηβαϊκό μυθικό κύκλο, το ότι η μοίρα του γένους και η μοίρα της πόλης συμπλέκονται σε τέτοια βαθμό, ώστε έπρεπε να καταλυθεί το γένος για να σωθεί η πόλη¹¹³. Καθ' όλη τη διάρκεια της η τραγωδία, είναι εμποτισμένη με τη μοιραία σύγκρουση των δύο κεντρικών προσώπων, αυτών της Αντιγόνης και του Κρέοντα. Η Αντιγόνη ανήκει στον καταραμένο βασιλικό οίκο των Λαβδακιδών, ενώ ο Κρέων συγγενεύει με αυτόν τον οίκο εξ αγχιστείας και μόνο, μέσω του επικείμενου γάμου του γιου του Αίμονα. Η Αντιγόνη, φαίνεται βαθεία προσηλωμένη στην οικογένειά της, ενώ είναι αδιάφορη προς την πολιτεία. Ο Κρέων εκφράζει τα δίκαια της πόλης, με την έκκληση να υποταχθούν όλες οι προσωπικές επιθυμίες στο κοινό συμφέρον, θέμα που με μια πρώτη ματιά αυτή ετύγχανε της

¹¹⁰ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, στο ίδιο, σελ.25

¹¹¹ Meier Christian , στο ίδιο, σελ.223

¹¹² Χουρμουζιάδης Ν., ο.π.σελ.382

¹¹³ R.P. Winnington-Ingram «Σοφοκλής», Ερμηνευτική προσέγγιση, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, μτφρ.Νικ.Πετρόπουλος, Μ.Σ.Τ.ΔPhil(OXON) Χρίστος Π. Φαράκλας, τίτλος πρωτοτύπου, Sophocles Anluterpretation, σελ.175

ευνοϊκής ανταπόκρισης από το αθηναϊκό ακροατήριο. Ο κύριος άξονας της δράσης, είναι το θέμα της ταφής, ή της μη ταφής και άρνησής της¹¹⁴. Κατά πόσο δίκαιο ή άδικο είναι, κατά πόσο η πόλη και τα δικάιά της ακολουθούν τις προσταγές των θεϊκών νόμων; Η Αντιγόνη εμφανίζεται αποφασισμένη να αποδώσει στον αδερφό της τις πρέπουσες νεκρικές τιμές, αυτές που ο Κρέων αποδίδει στον Ετεοκλή

«...οὐ γὰρ τάφου νῶν τῷ κασιγνήτῳ Κρέων

τὸν μὲν προτίσας, τὸν δ' ἀτιμάσας ἔχει;...»

«Και μη δεν έχει ο Κρέοντας τον ένα

τον αδερφό μας με ταφή τιμήσει

ενώ άταφο καταφρονά τον άλλο...»(στ 21-22)

Η Αντιγόνη δεν ανέχεται την αδικία αλλά ούτε και το διαχωρισμό, ανεξάρτητα της ποινής που τον βαρύνει. Είναι της άποψης, ότι θα πρέπει να τιμά τους θεούς και ως εκ τούτου, να είναι αρεστή σ' αυτούς παρά στους ανθρώπους. Έτσι, ενώ η Ισμήνη φοβάται και πιστεύει, πως δεν είναι δουλειά των γυναικών να εναντιώνονται στους άνδρες, αλλά μπροστά στους ισχυρότερους και αυτούς που «κατέχουν αξιώματα» θα πρέπει να υποχωρούν....

«...Νῶν δ' αὖ μόνᾳ δὴ νῶ λελειμμένα σκόπει

ᾧσφ κάκιστ' ὀλούμεθ', εἰ νόμου βία

ψῆφον τυράννων ἢ κράτη παρέξιμεν...»/(στίχοι58-60)

«Και τώρα οι δυο μας πόχουμε απομείνει/ σκέψου τι τέλος πιο κακό θα βρούμε/ αν στο νόμο αψηφώντας πάμε ενάντια /(σ'ό,τι έχει αποφασίσει η εξουσία)

Η Αντιγόνη ισχυρίζεται πως

«...ἀλλ' οὐδὲν αὐτῷ τῶν ἐμῶν μ' εἴργειν μέτα...» στίχοι 48

«Κανένα δικαίωμα δεν έχει/ να με χωρίσει από τους δικούς μου». Κι ενώ φαίνεται η Αντιγόνη, να υπογραμμίζει την ευθυγράμμισή της με το σεβασμό στην οικογένειά της, αποστασιοποιώντας του Κρέοντα την επιβολή, από το δικαίωμά της

¹¹⁴ Winnington-Ingram R.P.,στο ίδιο,σελ.175

αυτό, η αδερφή της Ισμήνη εμμένει στην άποψή της, προβάλλοντας ουσιαστικά ως ύβρι, το αντίθετο...

«...τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι πείσομαι• τὸ γὰρ

περισσὰ πράσσειν οὐκ ἔχει νοῦν οὐδένα...» στίχοι 67-68

«...θα υπακούσω σ' αυτούς που εξουσιάζουν γιατί να θέλεις ο,τι ξεπερνά τη δύναμή σου, καθαρή 'ναι τρέλλα...»

Στην απολογία της απέναντι στην Ισμήνη η Αντιγόνη της αντιστρέφει την «ύβρι»....

«...σοὶ δ', εἰ δοκεῖ,

τὰ τῶν θεῶν ἔντιμ' ἀτιμάσασ' ἔχε...» στίχοι 76-77

«...Εσύ μπορείς αν θέλεις να περιφρονείς τα τίμια των θεών...» ενώ εγώ όπως καταλαβαίνεις δεν τα περιφρονώ, αντίθετα τα σέβομαι. Ωστόσο, στο νου της δε γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στο δικαίωμα του νεκρού στην ταφή, ή στο καθήκον που οι θεοί απαιτούν από τους συγγενείς του νεκρού¹¹⁵, ή θα μπορούσε κανείς να πει ότι η Αντιγόνη εννοεί και τα δύο.

«...ἐγὼ μὲν οὐκ ἄτιμα ποιοῦμαι, τὸ δὲ

βία πολιτῶν δρᾶν ἔφυν ἀμήχανος...». στίχοι 78-79

«Δεν τα περιφρονώ μα και δε βλέπω

πως ενάντια μπορώ να πάω στην πόλη...» ισχυρίζεται η Ισμήνη, σκιαγραφώντας ακόμα μια φορά, την αδυναμία της μπροστά στα ισχυρά δίκαια της πόλης και του Κρέοντα, ενώ η Αντιγόνη στην προσπάθειά της, όχι απλώς να την πείσει πια, αλλά να υπογραμμίσει τις συνέπειες της απόφασής της και να την θέσει προ της θρησκευτικής της ασυνέπειας, της απευθύνεται νουθετώντας την».

«...εἰ ταῦτα λέξεις, ἐχθαρεῖ μὲν ἐξ ἐμοῦ,

ἐχθρὰ δὲ τῷ θανόντι προσκείσει δίκη...» στίχοι 93,94

¹¹⁵ Winnington-Ingram R.P., στο ίδιο, σελ. 176

«...Αν μιλάς έτσι και το μίσος θε να ‘χεις το δικό μου και μισησμένη απ’ το νεκρό θε να είσαι δίκαια».

Ο Σοφοκλής, στην «Αντιγόνη», δραματοποιεί τη φάση της κατάρρευσης του γένους των Λαβδακιδών στο πρόσωπο του θηλυκού μέλους του, το οποίο είχε τη δύναμη να ορθώσει το ανάστημά του κατά της πόλεως και το αφανίζει. Ο Κρέων πιστεύει, ότι με το να επιδιώξει τον αφανισμό του γένους αυτού, που επισείει μια κατάρα, σώζεται η πόλη, ή τουλάχιστον έτσι πιστεύει¹¹⁶.

«...τοιούσδ’ ἐγὼ νόμοισι τήνδ’ αὖξω πόλιν...» στίχοι 191

«...Με τέτοιους νόμους θέλω να σώσω την πόλη...»

Όποιος θέλει το κακό της πόλης, ας τιμωρηθεί και ας τιμάται εκείνος, ο οποίος θέλει το καλό της, ενώ πρέπει κανείς να τα προνοεί, διότι μερικοί ακόμα, κι αν τους απειλεί θανατική τιμωρία, η ελπίδα για κέρδος, τους παρασύρει να διαπράξουν αδικία¹¹⁷.

Ποια ελπίδα, για πιο κέρδος άραγε μιλάει ο Κρέων; υπονοώντας την Αντιγόνη;

Όχι! Δεν υπονοεί την Αντιγόνη, διότι εκτός από το όφελος το ηθικό και απέναντι στους θεούς την εύνειά τους, δεν είχε κάποιο άλλο. Η εξήγηση είναι πολιτική και την βρίσκουμε στον Κρέοντα. Ο Κρέοντας βέβαια, δε γνωρίζει ότι η πράξη έγινε από μια γυναίκα, η οποία δεν ενδιαφερόταν για την πολιτεία, όπως αυτό ενδιέφερε τον Κρέοντα. Ο Κρέοντας, καταλογίζει διεφθαρμένα κίνητρα σε κάποιον που δεν βλέπει με θετικό τρόπο την εξουσία του, οπότε και εξαγόρασε το φύλακα, όπως και στην περίπτωση του Τειρεσία, επειδή αυτού του είδους τα κίνητρα αντιλαμβάνεται. «Μισθός και κέρδος» οι όροι που χρησιμοποιούνται για το θέμα των κινήτρων, σημειώνει ο R.P. Winnington – Ingram

“...ἐκ τῶν γὰρ αἰσχυρῶν λημμάτων τοὺς πλείονας

ἀτωμένους ἴδοις ἂν ἢ σεσωσμένους...” στίχοι 314-315.

¹¹⁶ Winnington R.P-Ingram.,στο ίδιο, σελ.174,175

¹¹⁷ Meier Christian , στο ίδιο, σελ.223

«...Θα δεις τους πιο πολλούς ότι τα κέρδη της ντροπής τους χαντακώνουν και δεν τους σώζει τίποτα...».

Έτσι, η έννοια της Άτης επανέρχεται “...οὐτ’ ἂν σιωπήσαιμι τὴν ἄτην ὀρῶν...” στίχοι 185, αλλά για ποιον τελικά; Τους φύλακες και κατά φαντασία συνωμότες; Για τίνος τα αισχρά κέρδη κάνει λόγο ο Κρέοντας; Η Άτη ωστόσο αφορά τον ίδιο! Υπήρχαν καταγγελίες βέβαια για τους προφήτες, οι οποίες πολλές φορές ευσταθούσαν απόλυτα! Ήταν μια στερεότυπη κατηγορία, όπως και με τον Τειρεσία, οπότε και ο Κρέων, διατείνεται ότι όλο το γένος των προφητών είναι φιλάργυρο

“...τὸ μαντικὸν γὰρ πᾶν φιλάργυρον γένος...” στίχοι 1055

ενώ ο μάντης Τειρεσίας αντικρούει αυτή την άποψη, με το να γυρνά προς το γένος των τυράννων, ότι αγαπά να αισχροκερδεί, τονίζει ο R.P. Winnington-Ingram.

Και συνεχίζει ο ίδιος, ότι και σε άλλες περιπτώσεις, γίνεται λόγος για κέρδη μη έντιμα (Αίας στίχοι 1349) από του τυράννου. Όπως αναφέρεται στην περίπτωση του Αγαμέμνονος, τα κέρδη αφορούσαν, την ικανοποίηση του γοήτρου του, την επαναβεβαίωση την εξουσίας του και την επισφράγιση του θριάμβου του, επί ενός νεκρού αντιπάλου. Αυτό το οποίο επισήμανε ο Τειρεσίας και στον Κρέοντα. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου του Κρέοντος

«...πίπτουσι δ’, ὧ̃ γεραιῆ Τειρεσία, βροτῶν

χοῖ πολλὰ δεινοὶ πτώματ’ αἴσχυρ’, ὅταν λόγους

αἰσχροὺς καλῶς λέγωσι τοῦ κέρδους χάριν...» στίχοι 1031-1033

«...Γέροντα Τειρεσία, ξεπείπτουν της ντροπής/ οι πονηροί, όταν στολίζουν της ντροπής τα λόγια/ μόνο και μόνο για να βγάλουν κέρδος...»

κάποιες ανέντιμες απολαβές και επαίσχυντα λόγια ωραιοποιούνται, οδηγώντας του υπαίτιους σε μια προδιαγεγραμμένη πτώση.

«Οὕτω γὰρ ἤδη καὶ δοκῶ τὸ σὸν μέρος» στίχοι 1049

«...Έτσι τα μάτια σου με βλέπουν τώρα;»

Ο Τειρεσίας, γνώριζε την πορεία αυτή που αφορούσε στον Κρέοντα και τι αυτός θα έπρεπε να κάνει, για να αποτρέψει την επαίσχυντη πτώση. Και η στάση που

θα έπρεπε να ακολουθήσει, θα ήταν η διαλλακτική στάση και η υποχωρητικότητα. Ο Κρέων βέβαια υποχωρεί, αλλά είναι πλέον πολύ αργά¹¹⁸. Και συνεχίζει ο Κρέων:

«...τούτο μὲν τὰ Λαΐου

σέβοντας εἰδῶς εὖ θρόνων ἀεὶ κράτη,...» στίχοι 165-166

«...Ἡξέρα κατ' ἀρχὴν τῆ σταθερῆ σας αφοσίωση στο θρόνο του Λαΐου...»

«...πάντα στου Λαΐου το θρόνο, κατ' ἀρχὴν μεγάλο εἶχατε σέβας, σταθερὴ αφοσίωση...»

Και τώρα, τι έγινε και δε δείχνετε σέβας; Αναρωτιέται γι' αυτό ο Κρέων. Πως γίνεται να έρχεστε ενάντια στην εξουσία της πόλης και του ισχυρού εκφραστή της. Ωστόσο, μήπως της πόλης δεν είναι μόνο ο εκπρόσωπος της ο Κρέων, αλλά και ο λαός; Δεν αναρωτιέται γι' αυτό ο Κρέων. Είναι υπερόπτης, έχει χαρακτηριστικά στοιχεία βάνου τυράννου, ο οποίος με τυφλή πεισμονή και αστόχαστη σκαιοσύνη, όπως αναφέρει ο Μαρκαντωνάτος, «...επιμένει να διαπράττει συνεχώς σφάλματα επί σφαλμάτων, θέτοντας έτσι ασυνείδητα ή ενίοτε ακόμη και συνειδητά σε θανάσιμο κίνδυνο την ίδια τη πόλη¹¹⁹». Ο ποιητής, δείχνει την Αντιγόνη να επαναλαμβάνει την πράξη της. Την πρώτη φορά επιχειρεί να σκεπάσει με ένα στρώμα σκόνης το νεκρό αδερφό της και το πετυχαίνει. Όταν όμως οι φρουροί καθάρισαν το πτώμα που είχε αρχίσει να λιώνει, η Αντιγόνη ξαναγυρνά και ακριβώς τη στιγμή που είχε αρχίσει να λιώνει και ξαναδοκιμάζει μια συμβολική ταφή, συλλαμβάνεται. Αυτή η επανάληψη του θέματος, έχει κυρίως το νόημα να αφήσει να φανεί, τόσο το γερό χτύπημα που κατευθύνεται εναντίον του Κρέοντα, όσο το επιτρέπουν οι δύσκολες συνθήκες ταφής. Η Αντιγόνη υποστηρίζει το δίκαιο της, τη δική της αλήθεια, που είναι ο σεβασμός στο νεκρό αλλά και στους θεούς. Δεν ξέρουμε αν το κάνει για να μην τιμωρηθεί από τους θεούς η ίδια, γεγονός που στο τέλος συμβαίνει βέβαια, διότι παρά το γεγονός ότι πράττει σύμφωνα με το θείο δίκαιο, εκείνη τιμωρείται μεν από τον ανθρώπινο νόμο αυτόν του Κρέοντα, ωστόσο πως αυτό επιτρέπεται από τη θεία Δίκη;

Η απόφαση του Κρέοντα για τη θανατική καταδίκη της Αντιγόνης τον οδηγεί προς την καταστροφή του. Ο ίδιος ο Κρέων προσπαθεί να ισχυροποιήσει τη θέση του:

¹¹⁸ Winnington R.P-Ingram. ,στο ίδιο,σελ.183

¹¹⁹ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, ο.π.σελ.24

«...ἀμήχανον δὲ παντὸς ἀνδρὸς ἐκμαθεῖν
ψυχὴν τε καὶ φρόνημα καὶ γνώμην, πρὶν ἂν
ἀρχαῖς τε καὶ νόμοισιν ἐντριβῆς φανῆ.
ἐμοὶ γὰρ ὅστις πᾶσαν εὐθύνων πόλιν
μὴ τῶν ἀρίστων ἄπτεται βουλευμάτων
ἀλλ' ἐκ φόβου του γλῶσσαν ἐγκλήσας ἔχει
κάκιστος εἶναι νῦν τε καὶ πάλαι δοκεῖ...» στίχοι 176-182

«Αδύνατον ὅμως εἶναι να γνωρίσεις, την ψυχή, τις ιδέες και τη γνώμη ενός ανθρώπου, πριν δοκιμαστεί στην εξουσία επάνω και τους νόμους».

«...Για μένα ὅποιος καθοδηγεῖ μια πόλη
και δε φτάνει στις καλύτερες δυνατές αποφάσεις
ἀλλὰ φοβάται καταπίνοντας τη γλῶσσα του
εἶναι φαύλος ηγέτης και τώρα και παντού»

«...τοιοῖσδ' ἐγὼ νόμοισι τήνδ' αὖξω πόλιν...» στίχοι 191

«Εγὼ με τέτοιους νόμους του κράτους την ισχύ θ' αυξήσω».

«...καὶ νῦν ἀδελφὰ τῶνδε κηρύξας ἔχω...» στίχοι 192

«Με τέτοιους εγὼ νόμους τη στηρίζω

τη δύναμη του κράτους και τώρα

τι σύμφωνα μ' αυτά ἔχω προκηρύξει

για τα παιδιά του Οιδίποδα στην πόλη »

Η διαταγή του Κρέοντα δηλώνεται με πολύ αποκαλυπτικούς ὀρους, ὅπως *κήρυγμα*, *ανακοίνωση*, ἐνῶ ο ἴδιος την αποκαλεῖ ομοίως νόμο, που ως παλιός, ελληνικός ὀρος σημαίνει, το παραδοσιακό, το ἔθιμο, το δίκαιο. Και αυτό που εννοεῖ βασικά εἶναι τα «παραδοσιακά, αυτονόητα δίκαια και κανόνες». Και αφού η λέξη

νόμος, χαρακτηρίζει και το δίκαιο, ταυτόχρονα περιλαμβάνει και τους νόμους, που αυξάνονταν συνεχώς, από τον 6ο αιώνα και που για αυτούς υπάρχει και η έκφραση θεσμός. Όσο από πιο πολλούς νόμους, αποτελείται το δίκαιο, τόσο περισσότερο το κύριο βάρος της έννοιας δίκαιο, μεταφέρεται στους καθορισμένους από τους άγραφους νόμους. Στην *Αντιγόνη*, η λέξη νόμος χαρακτηρίζει το δίκαιο που καθορίζεται από τις αποφάσεις της λαϊκής συνέλευσης, έτσι ώστε ο άγραφος νόμος να πρέπει να χαρακτηρίζεται σαν να επρόκειτο πραγματικά για νόμο.¹²⁰

Ο Μαρκαντωνάτος στο «Θέατρο και Πόλη»,¹²¹ αναφερόμενος σε απόψεις ερευνητών και υπογραμμίζοντας αυτές, λέει ότι ισχυρίζονται, πως αυτό το έργο του Σοφοκλή, “αποσκοπούσε στην πολιτική κατάφαση του αθηναϊκού κοινού, επειδή μέσα από τη συνταρακτική συμπλοκή των συναισθημάτων, των παθών και του ήθους των δρώντων προσώπων προβάλλει η ζωογόνος ακτινοβολία του βαθύτατα ηθικού και εν αυτό δημοκρατικού μεγαλείου της ψυχής της Αντιγόνης.»¹²² Έτσι, ενώ ο Κρέων απαγορεύει τον ενταφιασμό του Πολυνείκη, με ποινή θανάτου, μία θέση τυραννική, η οποία δεν συνάδει με τα δημοκρατικά φρονήματα των Αθηναίων θεατών και αντίκειται σε κάθε έννοια δικαίου, η αδιάλλακτη θέση της Αντιγόνης και η πεισμονή της, η οποία συμπαρασύρει τον βασιλικό οίκο στην καταστροφή, καθιστά ανάγλυφη την απάτη, στην οποία είναι βουτηγμένη κάθε τυραννική εξουσία¹²³. Ο Κρέων έχει αποφασίσει να στηρίξει το δικό του δίκαιο,

«... Έτεοκλέα μέν, ὃς πόλεως ὑπερμαχῶν
ὄλωλε τῆσδε, πάντ' ἀριστεύσας δόρει,
τάφῳ τε κρύψαι καὶ τὰ πάντ' ἀφαγνίσαι
ἂ τοῖς ἀρίστοις ἔρχεται κάτω νεκροῖς.
τὸν δ' αὖ ξύναιμον τοῦδε, Πολυνείκη λέγω,
ὃς γῆν πατρώαν καὶ θεοὺς τοὺς ἐγγενεῖς
φυγὰς κατελθὼν ἠθέλησε μὲν πυρὶ

¹²⁰ Meier Christian , ο.π.σελ.234

¹²¹ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, στο ίδιο,σελ.22

¹²² Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, στο ίδιο,σελ.22

¹²³ Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, στο ίδιο,σελ.22

πρῆσαι κατ' ἄκρας, ἠθέλησε δ' αἵματος

κοινοῦ πάσασθαι, τοὺς δὲ δουλώσας ἄγειν,

τοῦτον πόλει τῆδ' ἐκκεκήρυκται τάφῳ

μήτε κτερίζειν μήτε κωκῦσαί τινα,

ἔαν δ' ἄθαπτον καὶ πρὸς οἰωνῶν δέμας

καὶ πρὸς κυνῶν ἐδεστὸν αἰκισθὲν τ' ἰδεῖν.

τοιόνδ' ἐμὸν φρόνημα, κοῦποτ' ἔκ γ' ἐμοῦ

τιμὴν προέξουσ' οἱ κακοὶ τῶν ἐνδίκων·...» στίχοι195-209

«Του Ετεοκλή, που χάθηκε σαν ἥρωας στη μάχη/ υπερασπίζοντας την πόλη του τάφος να τον δεχτεί /με προσφορές τιμῆς, καθώς αρμόζει στους ἥρωες νεκρούς/. Μα όσο για τον ομοιαματό του ἔχει για ὅλους/ στη χώρα αὐτή απαγορευτεί, κανένας/ με τάφο να μην τιμήσει, μήτε/ να τον θρηνήσει, μ'άθαφτον αφήσουν/. Αὐτή εἶναι ἡ θέληση μου ποτέ δεν θα τιμήσω/ εγώ περισσότερο τους ἀδίκους ἀπὸ τους δίκαιους/». Υπερασπιστής ἐνός “δικαίου” ἐνάντια στη θέληση των θεῶν καὶ στην ἀξιοπρέπεια καὶ τον σεβασμὸ των νεκρῶν. Καὶ ὅταν ἀδίκως προσπαθώντας να ἐξιχνιάσει την “ἀνομιή” πράξη ἀφήνει υπονοούμενα για το φύλακα, πως ἴσως αὐτός ἔκανε αὐτή την “ανοσία” κίνηση, ο φύλακας υπερασπιζόμενος τον εαυτό του, προβάλλει το δικό του δίκαιο:

«...πρᾶγμα' οὔτ' ἔδρας' οὔτ' εἶδον ὅστις ἦν ὁ δρῶν,

οὐδ' ἂν δικαίως ἐς κακὸν πέσοιμί τι. στίχοι240-241

Φύλακας " ...οὔτε τ' κάμα οὔτε καὶ εἶδα ποῖος ἦταν που τ' κάμε οὔτε καὶ το δίκιο θα 'ναι ἐγὼ να πληρώσω. Ο χορὸς της σοφόκλειας αὐτῆς τραγωδίας, ἀπολογιστικός, ὅσον ἀφορὰ τις ἀνθρώπινες ικανότητες που εἶχαν ἀναπτυχθεῖ, ἀλλὰ καὶ το ἐπινοητικὸ πνεῦμα, κάνει ἀναφορὰ στο σεβασμὸ πρὸς τους νόμους της χώρας καὶ το καθιερωμένο δίκαιο των θεῶν, ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ το ὁποῖο σημαίνει θράσος καὶ ἀποκοτιά. Ο “ὑψιστος πολιτικός” ο σύμφωνος δηλαδή με το νόημα της πόλης,

“υψιπολις” και αντίθετα ο “α- πολιτικός”, ο ενάντια στην πόλη ο “άπολις”, ο ανίκανος για το δημόσιο βίο¹²⁴.

«...νόμους παρείρων χθονός/ θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν,

ύψιπολις· ἄπολις ὄτω τὸ μὴ καλὸν

ζύνεστι τόλμας χάριν/. μήτ' ἔμοι παρέστιος

γένοιτο μήτ' ἴσον φρονῶν/ ὅς τάδ' ἔρδοι...» στίχοι 367-373

«Μα όποιος τους νόμους τιμά της χώρας του και την ορκόδετη των θεών δίκη, δοξάζει την πόλη του/ κι είναι χαμός της εκείνος που ξεδρομίζει/ απ' την ίσια τη στράτα χωρίς στο θράσος του/. Ο Θεός μην το δώσει ποτέ /κάτω από την ίδια στέγη να κάθεται /ή να μου είναι ένας τέτοιος ομόγνωμος». Η Αντιγόνη έχει μιλήσει για τη δικαιοσύνη, η οποία Δίκη, Θεά του δικαίου, κατοικεί με τους θεούς. Και δεν ήταν της γνώμη, ότι οι εντολές του Κρέοντα είχαν τόση δύναμη που θα υπαγόρευαν σε έναν κοινό θνητό να καταπατήσει τους άγραφους και απαράβατους νόμους των θεών...”

«...οὐ γάρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε,

οὐδ' ἢ ζύνοικος τῶν κάτω θεῶν Δίκη

τοιούσδ' ἐν ἀνθρώποισιν ὥρισαν νόμους.

οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ὥομην τὰ σὰ

κηρύγμαθ', ὥστ' ἄγραπτα κάσφαλῆ θεῶν

νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν.

Οὐ γάρ τι νῦν γε κάχθές, ἀλλ' αἰεί ποτε

ζῆ ταῦτα, κούδεις οἶδεν ἐξ ὄτου ἴφάνη.

τούτων ἐγὼ οὐκ ἔμελλον, ἀνδρὸς οὐδενὸς

φρόνημα δείσασ', ἐν θεοῖσι τὴν δίκην

¹²⁴ Meier Christian , ο.π.σελ.234

δώσειν· ...» στίχοι 448-458

Δεν ήταν ο Δίας που το πρόσταξε ούτε η Δίκη/ που συγκατοικεί με τους θεούς στον Άδη /όρισε τέτοιους νόμους στους ανθρώπους/. Ούτε στοχάστηκα ποτέ πως έχουν κύρος/ οι δικές σου προσταγές για να μπορείς θνητός/ να απατάς των θεών τους άγραφους νόμους/ δεν είναι τωρινοί και χθεσινοί, μα ζουν αιώνια/ κανείς ποτέ δεν έμαθε πως φύτρωσαν στον κόσμο/...Εγώ, δεν σκόπευα ποτέ να δώσω λόγο στο θεό/ γιατί με τρώμαζαν επιβουλές ανθρώπου...».

«...Αὕτη δ' ὑβρίζειν μὲν τότε ἔξηπίστατο,

νόμους ὑπερβαίνουσα τοὺς προκειμένους· ...» στίχοι 478-479

«...Ἦξερε το λοιπόν αυτή τι πα να πει αποκοτιά/ όταν τους νόμους τότε παραβίαζε...».

Δεν αρνείται η Αντιγόνη, ότι γνώριζε την εντολή - νόμο του Κρέοντα. Ο Σοφοκλής, με την έκφραση - εντολή του, “νόμο”, θέλει να καταστήσει κατανοητό, ότι το δίκαιο, γινόταν υπόθεση αυθαίρετων αποφάσεων. Έτσι, η διαταγή - νόμος του Κρέοντα, αφορούσε και στην πιεστική νομοθεσία των αττικών λαϊκών συνελεύσεων. Οπότε, η αντίσταση της Αντιγόνης με την ταφή του Πολυνείκη, “ενάντια στη θέληση των πολιτών”, ήταν σαν να επρόκειτο για αντίσταση πραγματικά στο νόμο τους¹²⁵. Είχε θράσος κατά του Κρέοντα η Αντιγόνη...

«...ἦ νῦν ἐγὼ μὲν οὐκ ἀνὴρ, αὕτη δ' ἀνὴρ,

εἰ ταῦτ' ἀνατὶ τῆδε κείσεται κράτη...» στίχοι 482,483

“Δεν είμαι εγώ αυτή να τώρα ο άντρας/ αν ατιμώρητα έτσι την κρατήσει την εξουσία αυτή”.

«Ἦξερε λοιπόν αυτή το θράσος της να δείξει και τότε που τους νόμους/ μας πατούσε και δεύτερο αυτό το θράσος της,/ αφού είχε κάμει την πράξιν και να την καυχιέται και να γελά με το κατόρθωμά της». Ο Κρέων, μιλά για την ισχυρογνωμοσύνη της. Νιώθει να απειλείται ο ανδρισμός του, νιώθει να τον κοροϊδεύουν, αφού η Αντιγόνη παινεύεται για την πράξη της, δείχνει να έχει τον πρώτο λόγο και να επιβάλλεται με τον τρόπο της και το λόγο της. Οι δύο ήρωες αυτής

¹²⁵ Meier Christian , ο.π.σελ.234

της τραγωδίας, σε έναν κύκλο δικαϊκό, που προκύπτει μέσα από έναν αγώνα επιβολής, τραγικών εσωτερικών συγκρούσεων, εξωτερικευμένων μέσω των έντονων συναισθημάτων και παθών.

«...ῥβρις δ', ἐπεὶ δέδρακεν, ἦδε δευτέρα,

τούτοις ἐπαυχεῖν καὶ δεδρακυῖαν γελᾶν...» στίχοι 480-481

«...και αφού το 'κανε (να παραβιάσει τους νόμους) καμαρώνει και γελά με τα καμώματά της...»

Και δε φαίνεται να είχε άδικο ο Κρέοντας, όντως η Αντιγόνη με τους λόγους της δείχνει να επικυρώνει τη δυναμική της γιατί λέει λόγια ζυγιασμένα και φρόνιμα όταν ο ίδιος την κατηγορεί πως

«...εἴ τοί σφε τιμᾶς ἐξ ἴσου τῷ δυσσεβεῖ...» στίχοι 514

«...αφού ίσα και όμοια τον τιμάς με ανόσιο;...»

Και η Αντιγόνη ανταπαντά

«...οὐ γάρ τι δοῦλος, ἀλλ' ἀδελφὸς ὄλετο...»

«...ο αδερφός μου χάθηκε δεν ήταν δούλος...»

«...στον κάτω κόσμο τους μετρούν με το ίδιο ζύγι...»

«Όμως ο Άδης ίσος για όλους ποθεί τους νόμους που έχει». «Οι νόμοι των θεών και το δίκαιο του κάτω κόσμου, διαφέρει από αυτούς των θνητών». «Οι νόμοι του υπερφυσικού κόσμου, είναι δίκαιοι προς όλους, δεν ξεχωρίζουν τις ψυχές».

Στο δεύτερο στάσιμο, ο χορός αναφέρεται στην Άτη, την καταστροφή που πλήττει τον οίκο των Λαβδακιδών που προέρχεται από την “αφροσύνη” των λόγων και τη μοίρα της καρδιάς

ἀρχαῖα τὰ Λαβδακιδᾶν οἴκων ὀρῶμαι

πήματα φθιτῶν ἐπὶ πήμασι πίπτοντ',

οὐδ' ἀπαλλάσσει γενεὰν γένος, ἀλλ' ἐρείπει

θεῶν τις, οὐδ' ἔχει λύσιν. στίχοι 589-592¹²⁶.

«...Αιώνες θωρώ στο σπίτι των Λαμβακιδών

πάθη νεκρῶν πάνω σε πάθη να πέφτουν

η μια την άλλη γενιά δεν μπορεί ν' αλαφρώσει

κάποιος θεός τη ρημάζει κι αλύτρωτη μένει...»

Τραγουδά για τη δύναμη που έχει ο Δίας και πού καμιά ανθρώπινη “υπέρβαση” ούτε αυτή, όλης της πόλης των Αθηναίων, είναι σε θέση να του παραβγεί.

«...Τεάν, Ζεῦ, δύνασιν τίς ἀνδρῶν ὑπερβασία κατάσχοι;...» στίχοι 598-599

«...Τη δύναμή σου Δία/ ποιος αλαζόνας ἄνθρωπος θα γονατίσει...»

Αλλά και το

«...τό τ' ἔπειτα καὶ τὸ μέλλον

καὶ τὸ πρὶν ἐπαρκέσει

νόμος ὄδ', οὐδὲν ἔρπει

θνατῶν βιότῳ πάμπολύ γ' ἐκτὸς ἄτας....»

«...Μέλλον παρόν και παρελθόν αυτός ο νόμος τα σφραγίζει: ο βίος των θνητῶν καιρό δεν σέρνεται πολύ έξω από της συμφοράς το μονοπάτι...»

Τίποτα στη ζωή των θνητῶν, δεν φαίνεται να προχωρά, για πολύ καιρό χωρίς συμφορά. Η μοίρα, ή άγραφος νόμος, ως αποτέλεσμα μιας υβριστικής συμπεριφοράς, μιας έκφρασης ζωής ενάντια στη θεία φύση; Ο Κρέων, εξακολουθεί να υποστηρίζει και να διακηρύσσει τα δίκαια του και κατά κάποιον τρόπο προσπαθεί να πείσει για αυτά:

«...ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀνὴρ

χρηστός, φανεῖται κἀν πόλει δίκαιος ὢν.

¹²⁶ Meier Christian , ο.π.σελ.226

ὅστις δ' ὑπερβὰς ἢ νόμους βιάζεται
ἢ τοῦπιτάσσειν τοῖς κρατύνουσιν νοεῖ,
οὐκ ἔστ' ἐπαίνου τοῦτον ἐξ ἑμοῦ τυχεῖν. 665

ἀλλ' ὄν πόλις στήσειε τοῦδε χρῆ κλύειν
καὶ σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία...» στίχοι 654-660

«Μα ὅποιος εἶναι καλός για τα δικά του νοικοκύρης/ θα φανεί και της χώρας κυβερνήτης ἄξιος/ και εκείνος που μ' αυθαιρεσία/ παραβιάζει τους νόμους ή εννοεῖ/ να επιβληθεί σ' αυτούς που εξουσιάζουν/ μόνο ἔπαινο από μένα δε θα πάρει/ μα ὅποιον θα εκλέξει η χώρα σε αυτόν πρέπει/ να υπακούμε τυφλά και στα μεγάλα και στα μικρά/ και στα δίκαια και στα ενάντια.

Ο Σοφοκλῆς σκιαγραφεῖ τον Κρέοντα, ὄχι μόνο ως τύραννο, ἀλλά και ως μία παρορμητικὴ ιδιοσυγκρασία, ανασφαλὴ και ταυτόχρονα φιλόδοξη¹²⁷. Διότι τι ἄλλο μπορεί να υπονοοῦν οἱ τελευταῖοι στίχοι. Κατὰ τον Winnington-Ingram, ο Κρέοντας στην Αντιγόνη ἔχει εκστομίσει πολὺ βαριά και υπεροπτικά λόγια, ἔχει δεχτεῖ σοβαρὰ πλήγματα, ἀλλά ἔμαθε πολὺ ἀργὰ ὅτι τελικὰ του ἔλειπε η φρόνηση. Η ἀπόφαση του Κρέοντα, για τη θανατικὴ καταδίκη της Αντιγόνης, τον οδηγεῖ προς την καταστροφὴ του. Ο μνηστήρας της Αντιγόνης και γιος του Αἴμονας, εἶναι ο πρῶτος που τον αποδοκιμάζει. Ο Αἴμονας ἀποχωρεῖ ἀπὸ τον πατέρα του μετὰ ἀπὸ ἓνα μεγάλο προσωπικό του “ἀγῶνα” που υπερβαίνει την υπάκουη υικὴ παράκληση και φτάνει στην ἀπελπισία¹²⁸. Ο Κρέοντας, παρά το γεγονός, ὅτι η πόλη καταδικάζει ομόφωνα την ἀπόφασή του και το ἀκούει ἀπὸ τον γιο του, εν τούτοις αὐτός ἐπιμένει σε αὐτό που ο ἴδιος θεωρεῖ δίκαιό του, το δίκαιο της πολιτείας.

Ο Κρέοντας, δείχνει να εἶναι ως ἓνας δίκαιος βασιλιάς. Οἱ ἀρχές οἱ οποίες ἐκθέτει τόσο προς τους γέροντες του χοροῦ ὅσο και προς τον Αἴμονα ἐνδεχομένως, κατὰ την Meier, φαίνεται “να επικαλύπτονται με εκείνες που ἰσχύουν και για την αττικὴ δημοκρατία”.¹²⁹

¹²⁷ Winnington R.P-Ingram., ο.π.σελ.175

¹²⁸ Lesky Albin, ο.π.σελ.393

¹²⁹ Meier Christian, ο.π., σελ.231

Έτσι λοιπόν εύλογα αναρωτιέται κανείς, μήπως το δίκαιο του Κρέοντα δεν είναι δίκαιο του, αλλά αυτό της πολιτείας, την οποία ο ίδιος υπηρετεί πιστά; Πιστεύει ότι ο ίδιος πρέπει να κάνει τα πάντα για το καλό της πόλης, ως ένας ηγέτης με συνείδηση της αποστολής του. Έτσι λοιπόν με τη λογική αυτής της αρχής, εντάσσει και την εντολή του να μείνει άταφος ο Πολυνείκης¹³⁰. Ευθυγραμμίζεται με το δίκαιο της Πολιτείας σύμφωνα με το οποίο νόμος της Αθήνας της εποχής του Σοφοκλή απαγόρευσε την ταφή του προδότη εντός ορίων της πατρίδας. Στην αρχαία ελληνική γλώσσα η κατάληψη της εξουσίας ή και η ανατροπή της κυβέρνησης από έναν πολίτη συνιστούσε αυτοτελές αδίκημα. Ωστόσο η “προδοσία”, το να αποδίδει κανείς το λαό του σε κάποιο εξωτερικό εχθρό, ήταν ένα έγκλημα διαφορετικό και αυτό αποτελούσε αντικείμενο ενός νόμου διαφορετικού, καλύπτονταν δε από τον ίδιο νόμο ο οποίος ρύθμιζε την κλοπή ιερής περιουσίας, ως τα δύο αδικήματα να θεωρούνται ότι άξιζαν την ίδια ποινή. Όπως αναφέρει ο Ξενοφών «...αυτός ο νόμος, που εφαρμόζεται στους ιερόσυλους και τους προδότες, αν κάποιος προδίδει την πολιτεία ή κλέβει την ιερή, περιουσία πρέπει να δικάζεται και αν καταδικαστεί δεν θα ταφεί στην Αττική, ενώ η περιουσία του θα κατασχεθεί.¹³¹

Το αδίκημα της «ιεροσυλίας» ήταν σοβαρότατο και η ποινή ήταν ο θάνατος με απαγόρευση της ταφής στην Αττική και δέσμευση περιουσίας¹³². Ως εκ τούτου και εφόσον η ποινή και για την προδοσία κατά της πολιτείας ήταν κοινή, η θανατική ποινή. Ήταν ο νόμος που συνήθως ρύθμιζε το ζήτημα αυτού του αδικήματος. Ωστόσο για την προδοσία, δεν επέβαλλε τη θανατική ποινή, κανένας νόμος, οπότε και άφηνε το δικαστήριο ελεύθερο να αποφασίσει εάν έπρεπε να επιβληθεί εξορία ή θάνατος.

Ο Ίππαρχος, γιος του Χάρμου, το 487 κατηγορήθηκε για προδοσία και ήταν ο πρώτος άνδρας που εξοστρακίστηκε ποτέ. Επειδή πριν τη δίκη εξαφανίστηκε, καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο. Οι Αθηναίοι έλιωσαν ένα ομοίωμά του, έφτιαξαν μια επιφάνεια επίπεδη και πάνω σ’ αυτήν έγραφαν τα ονόματα των προδοτών. Κατά τον Mac Dowell ο εχθρός στον οποίο κατηγορήθηκε ότι πρόδωσε τα αθηναϊκά συμφέροντα, ήταν οι Πέρσες.

¹³⁰ Meier Christian, στο ίδιο, σελ. 231

¹³¹ Ξενοφών «Ελληνικά Α, 7,22 στο Mac Dowell D.N. εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2015, σελ. 271

¹³² Mac Dowell D.M. «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2015,σελ. 230

Η υπόθεση του Θεμιστοκλή απεδέχθη μια ρύθμιση διαφορετική. Μετά τον εξοστρακισμό του από την Αθήνα και επιστρέφοντας το 467, δημιουργήθηκαν υποψίες σε βάρος του ότι και αυτός πρόδιδε τα ελληνικά συμφέροντα στους Πέρσες. Στην Αθήνα διεξήχθη δίκη ερήμην του στην οποία κηρύχθηκε ένοχος προδοσίας, οπότε και συνεπεία της καταδικαστικής απόφασης ήταν παράνομο να ταφεί στην Αττική, όταν μετά από μερικά χρόνια πέθανε. Τόσο ο Θουκυδίδης (7,138,6) όσο και ο Ιδομενεύς αναφέρουν ρητά ότι η ποινή που του επιβλήθηκε ήταν η ισόβια εξορία του ίδιου και της οικογένειάς του καθώς και η κατάσχεση της περιουσίας του. Ανάλογη είναι και η καταγραφή του Πλάτωνα.¹³³ Επίσης, απόψεις νεότερες από την ακμή της τραγωδίας αναφέρονται στις αδέκαστες υποδείξεις του Πλάτωνα για το πέταμα νεκρών ενόχων(«νόμου»,9,885^a,870ε,873(1,874(1,10'909 9-0,-12,960 α')).¹³⁴

Όπως αναφέρει ο Δημοσθένης (18,204) οι Αθηναίοι κάποιον Κύρσιλο, που δέχτηκε να ακολουθήσει τις επιταγές του Ξέρξη, τον λιθοβόλησαν μέχρι θανάτου ενώ οι γυναίκες έκαμαν το ίδιο στη σύζυγό του. Κατά τον Πausανία (4,22,4) οι Αρκάδες, επίσης σκότωσαν με πέτρες τον Αριστοκράτη, τον οποίο έβγαλαν έξω από τα σύνορα και τον άφησαν άταφο, επειδή είχε προδώσει τα μυστικά τους στους Σπαρτιάτες.¹³⁵

Υπάρχει επίσης η διήγηση του Λυκούργου (112,115) ότι το 411, υποβλήθηκε η κατηγορία της προδοσίας εναντίον αρκετών μελών του ολιγαρχικού καθεστώτος των Τετρακοσίων μετά την πτώση του καθεστώτος. Ένας απ' αυτούς ο Φρύνιχος, ο οποίος είχε δολοφονηθεί ήδη, ψηφίστηκε να δικαστεί για προδοσία. Κρίθηκε ένοχος και τα κόκκαλα του εκτάφηκαν και πετάχτηκαν έξω από την Αττική, ενώ δεσμεύτηκε η περιουσία του, κατεδαφίστηκε το σπίτι του και οι κυρώσεις όπως και η απόφαση γράφτηκαν πάνω σε ορείχαλκο. Ως κι αυτοί που υπερασπίστηκαν το φίλο των Σπαρτιατών και προδότη, ολιγαρχικό Φρύνιχο, κηρύχτηκαν ένοχοι, θανατώθηκαν και αυτών τα οστά πετάχτηκαν έξω από την Αττική. Όσο για εκείνους που σκότωσαν τον προδότη, η απόφαση ήταν αθωωτική και κρίθηκε πως άδικα φυλακίστηκαν¹³⁶. Περιπτώσεις προδοτών, που αφού θάφτηκαν, ξεθάφτηκαν κατόπιν και τα οστά τους

¹³³ Mac Dowell D.M. στο ίδιο, σελ. 272

¹³⁴ Από το άρθρο του Γιάννη Κουχτζόγλου: «Η Ιερότητα της Πολιτείας και η Ανιερότητα της Προδοσίας στην Αρχαία Ελλάδα», Φιλολογική Πρωτοχρονιά. Αναρτήθηκε από Kgregk, Τρίτη 25 Φεβρουαρίου 2014 στις 1:56 μ.μ., Ετικέτες: Αρχαία Εποχή/ και το thesecretrealtuth μέσω <https://www.diadrastika.com/2016/04/ti-ekanan-archei-ellines-stous-prodotes.html#>

¹³⁵ Mac Dowell D.M. ο.π., σελ. 273

¹³⁶ Mac Dowell D.M. ο.π., σελ. 273

πετάχτηκαν, γιατί κρίθηκαν ένοχοι, έχουμε πάμπολλες στο «Κυλώνιον άγος» (Θουκυδίδης, 1,126,127). Ανάλογη καταδικαστική απόφαση υπέστησαν, σύμφωνα με το έργο «Βίος του Αντιφώντος» που διεσώθη ανάμεσα στα έργα του Πλούταρχου, (Ηθικά 834^α), ο ρήτορας Αντιφώντας και ο Αρχεπτόλεμος (μεταξύ αυτών είχε προβλεφθεί να δικαστεί και ο Ονομακλής, ο οποίος φαίνεται πως είχε δραπετεύσει). Στο έργο αυτό, δίδεται το κείμενο του ψήφισματος της Βουλής το οποίο ρύθμιζε τα της δίκης, όπως επίσης και το κείμενο της καταδίκης. Το ψήφισμα υποχρέωνε τους θεσμοθέτες να κανονίσουν τα της δίκης και τους στρατηγούς και μερικούς άλλους να προσαγάγουν τους κατηγορούμενους στο δικαστήριο, όπου και θα αναπτύσσονταν σε βάρος τους η κατηγορία. Θα αντιμετώπιζαν την κατηγορία της προδοσίας και αν κρίνονταν ένοχοι, οι ποινές θα έπρεπε να συνάδουν με το νόμο που υπήρχε για τους προδότες.¹³⁷

Οι στρατηγοί επίσης υπόκειντο σε διώξη για προδοσία εφόσον επέτρεπαν σε εχθρική δύναμη να κερδίσει μια μάχη ή να αποκτήσει κάποιο πλεονέκτημα. Το 338 δε οι Αθηναίοι πέρασαν ένα ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο εκείνος ο οποίος εξαφανιζόταν από την Αττική θα θεωρείτο ένοχος προδοσίας. Αυτή είναι η περίπτωση του Λεωκράτους τον οποίο το 331/0 όταν επέστρεψε στην Αθήνα τον μήνυσε για προδοσία ο Λυκούργος, με σφοδρότατη καταγγελία η οποία αναφέρεται στη χαμέρπεια ενός άνδρα που εγκατέλειψε την πατρίδα του, ενώ αυτή βρισκόταν σε ώρα ανάγκης. Σύμφωνα με τον Αισχύνη το αποτέλεσμα ήταν να αθωωθεί ο Λεωκράτης διότι υπήρξε ισοψηφία. « Αν μία ψήφος είχε μεταβληθεί, θα εξοριζόταν ή θα θανατωνόταν» όπως αναφέρει ο Αισχύνης¹³⁸.

Στο «Ανθολόγιο» του Στοβαίου (40,8) ιστορείται η περίπτωση Αττικών προδοτών φυγάδων από τον Πυθαγόρειο Τέλητα, που κι αν ύστερα από χρόνια, πέθαναν σε ξένο έδαφος όπου είχαν καταφύγει, θάφτηκαν δίχως τυπικές τιμές. Άλλωστε και οι πόλεις γενικότερα που «δέχονταν» τα ξένα πτώματα των προδοτών, από ηθική υποχρέωση, αλλά και για να είναι συνεπείς στην παράδοση, τα έθαβαν. Ανάμεσά τους τα ονόματα του Νικόφημου και του Αριστοφάνους (όχι του κωμωδιογράφου). Όπως διηγείται ο Θεόπομπος, οι Αθηναίοι στη Σάμο, έριξαν το Λεύκιπο στη θάλασσα, αφού τον έραψαν σε σακί. Κοντά στον Δήμο Κειριαδών, βρισκόταν το βράθρο απ' όπου έριχναν τους προδότες και ο τόπος αυτός ήταν ο

¹³⁷ Mac Dowell D.M. ο.π., σελ.273

¹³⁸ Mac Dowell D.M. ο.π., σελ.275

τάφος τους. στην Σπάρτη ο τόπος αυτός της ατιμωτικής εκτέλεσης ονομαζόταν, όπως γνωρίζουμε, Καιάδας. Εκεί πέταξαν οι Σπαρτιάτες το πτώμα του Πausanία, του προδότη βασιλιά τους, τον οποίον είχαν “χτίσει” στο ναό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, όπου κατέφυγε για να πεθάνει από δίψα και πείνα. Την πρώτη πέτρα για το κτίσιμο έβαλε, η ίδια η μητέρα του προδότη. Στη συνέχεια το μαντείο των Δελφών, επιθυμώντας την ημέρωση των ηθών, υπέδειξε την ταφή του εκεί που πέθανε κοντά στο ναό (Θουκυδίδης 1,134,4). Ένας άλλος σοβαρός λόγος για τον οποίο επιβάλλετο η τόσο σκληρή τιμωρία των προδοτών ήταν το ότι με την πράξη τους εθεωρείτο ότι ασεβούσαν προς τα ιερά της πολιτείας (Λυκούργος 1,17,26,150)

Η ανατροπή του τρόπου «ηθικής εκτέλεσης» των ηρωικών χρόνων, δηλαδή της καθιέρωσης του να αφήσουν άταφους νεκρούς, διαμορφώθηκε κατά την αττική περίοδο και όταν άρχισε να επικρατεί η προοδευτική αντίληψη για την «υγιεινή καθαριότητα». Το παρατηρούμε αυτό στην «Αντιγόνη». Η αντίληψη αυτή έχει να κάνει με το ότι, με τους άταφους συνεπάγεται η βεβήλωση της ιεροπραξίας της θυσίας, διότι το έδαφος βρωμίζει και αναδύεται μια δυσάρεστη οσμή. Όλη αυτή η διαδικασία απέβαινε σε βάρος της χώρας επειδή εγκυμονούσε κινδύνους υγιεινής. Έτσι δημιουργήθηκε το έθιμο να πετούν μακριά και έξω από τα σύνορα τα πτώματα των προδοτών. Η ιδέα δε, για την απαραβίαστη ιερότητα της «πατρικής γης» ενισχυόταν περισσότερο με τη βεβαιότητα ότι τελικά οι ξένοι θα θάψουν τους νεκρούς. Το ζήτημα βέβαια, αν ο θάνατος εξαγνίζει το έγκλημα και κατοχυρώνει το δίκαιο των ένοχων νεκρών, απασχόλησε κατά πολύ τους σύγχρονους με τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη¹³⁹.

Και ας έρθουμε ξανά στον ηγέτη Κρέοντα και στη λανθασμένη απόφασή του, για την οποία δε φαίνεται να μετανιώνει εγκαίρως, οπότε γίνεται απόλυτος και φτάνει πλέον σε τέλεια ανικανότητα επικοινωνίας όπως αποφαινεται πλέον η Meier¹⁴⁰. Κατά την ίδια, ο διάλογος ανάμεσα στο γιο και τον πατέρα, είναι από τα πιο σημαντικά μνημεία πολιτικής σκέψης, ενώ ειδικά ο ρεαλισμός του Κρέοντα αντανακλά κατ’ ουσίαν την πραγματικότητα της αττικής δημοκρατίας. Αρκετοί είναι εκείνοι οι οποίοι ταυτίζουν στη μορφή του Κρέοντα ένα κάτι από την προσωπικότητα του Περικλή. Όπως σημειώνει ο Meier, στον όγδοο στίχο, για πρώτη φορά κατανομάζεται από την Αντιγόνη, ο Κρέοντας ως στρατηγός, τίτλος που χαρακτηρίζει τον Περικλή. Και ο

¹³⁹ Από το άρθρο του Γιάννη Κουχτζόγλου, ο.π.

¹⁴⁰ Meier Christian, ο.π. σελ.233

Περικλής ένας φωτισμένος άνθρωπος, όπως και ο Κρέοντας με έναν πρωτοπόρο τρόπο, είχε καταστήσει την πόλη κέντρο κάθε δραστηριότητας και είχε υποτάξει την προσωπική φιλία στην υπηρεσία της πόλης: από το Θουκυδίδη, ο οποίος ήταν αντίπαλός του, μαθαίνουμε ότι είχε πολλούς φίλους, τόσο συμμάχους για τους οποίους προσπαθούσε να ενδιαφέρεται περισσότερο, όσο και Αθηναίους. Ο Περικλής επιχειρηματολογούσε, όπως και ο Κρέων, ότι κυρίως και πάνω απ' όλα θα πρέπει να έχει κανείς καλές προθέσεις, απέναντι στην πόλη (στ.209). Ταυτόχρονα ο Περικλής, ακριβώς εκείνη την εποχή, φαίνεται πως είχε παραβεί μερικά άγραφα «έθιμα» (νόμιμα), και μάλιστα η σύγχρονή του αττική κωμωδία τον παρουσίαζε κατά προτίμηση ως τύραννο και μονάρχη¹⁴¹.

Ως εκ τούτων, ο Κρέοντας, δεν είναι απλώς το κακοποιό στοιχείο, που ευσυνείδητα θέλει το άδικο, αλλά είναι αιχμάλωτος μιας πεποίθησης προς την απεριόριστη δύναμη και ισχύ της πολιτείας και τη δική του. Ένας πολιτικός ηγέτης, ο οποίος πειθαρχεί στο δίκαιο της πολιτείας και που στα ματιά των Αθηναίων θα φαινόταν δικαιολογημένος.

Κρ. «...Οὐ τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται; στίχοι 732

«Στον άρχοντα της δεν ανήκει η πόλη;»

έτσι ώστε ο δρόμος του από την “ύβριν” στην καταστροφή δεν είναι μονάχα ένα ηθικό παράδειγμα, αλλά και ένα γνήσιο τραγικής σημασίας κομμάτι¹⁴².

«...οὐ γάρ σέβεις τιμάς γε τὰς θεῶν πατῶν...» στίχοι 739

«Τι προστατεύεις, όταν κλοτσάς το νόμο του Θεού;»

«...καὶ σοῦ γε κάμοῦ, καὶ θεῶν τῶν νερτέρων...» στίχοι 743

«Και για σένα και για μένα, για τους θεούς του Άδη».

Ο Αίμων, επικαλείται δύο φορές τις αξιώσεις των χθόνιων θεών και αυτή του η επίκληση επιβεβαιώνεται από το μάντη Τειρεσία, ο οποίος έχει ρόλο από το Σοφοκλή, να διαφωτίσει ένα θρησκευτικό ζήτημα που μένει ασαφές ως αυτό το

¹⁴¹ Meier Christian, στο ίδιο, σελ.233

¹⁴² Lesky Albin, στο ίδιο, σελ.394

προχωρημένο στάδιο πλοκής της τραγωδίας. Στους στίχους 1.054 (κ.εξ.προβλ. 1016-1018) υπογραμμίζεται ότι το παράπτωμα του Κρέοντα ουσιαστικά, ήταν το ότι κράτησε το νεκρό έξω από τον κόσμο, στον οποίο πλέον ανήκε και όχι ότι εμπόδισε την ταφή ενός συγγενούς. Για αυτό λοιπόν θα τιμωρηθεί από τις “Ερινύες του Άδη και των θεών”.

«...λοχῶσιν Ἄιδου καὶ θεῶν Ἐρινύες,... στίχοι 1062

Γιατί οι Ερινύες θα τιμωρήσουν τις παραβιάσεις του θεϊκού δικαίου¹⁴³. Και ο Αίμων τον παροτρύνει να δώσει σημασία στα λόγια του, ότι δηλαδή σημασία έχει το τι πράττει ένας άνθρωπος και εκεί πρέπει να εστιάσει και όχι στο νεαρό της ηλικίας του.

«... εἰ δ' οὖν, φιλεῖ γὰρ τοῦτο μὴ ταύτη ῥέπειν,

καὶ τῶν λεγόντων εὖ καλὸν τὸ μανθάνειν...» στίχοι 722-723

«Το δίκιο μόνο κι αν είμαι νέος/ τα έργα πρέπει να μετράς και όχι τα χρόνια».

Ο Κρέων ωστόσο είναι ένας “ρεαλιστής”, ο οποίος βλέπει μόνο το πραγματικό, και αυτό έχει να κάνει με τη λαχτάρα της εξουσίας και τη δίψα για το χρήμα. Για αυτόν το βασίλειο των νεκρών, δεν έχει σημασία αν και το θάνατο τον αποδέχεται, στο βαθμό που αυτός αντιπροσωπεύει την υπεράσπιση της πολιτείας. Την επιλογή του να πεθάνει κανείς για τις αρχές του -όπως η Αντιγόνη- και για ένα συναίσθημα και εν πάση περιπτώσει για κάτι έξω από το χρήμα, ως εμπειρία δεν τη διανοείται, του είναι εντελώς έξω από τις αντιλήψεις του¹⁴⁴. Η σκληρότητα του χαρακτήρα του είναι έκδηλη, όταν περιφρονεί τα συναισθήματα των άλλων, πρωτίστως τ’ αδελφικά συναισθήματα της Αντιγόνης προς τον αδερφό της και γενικότερα την οικογένειά της και στη συνέχεια αυτά του Αίμονα και γιου του προς την Αντιγόνη και το γάμο τους, και επιπλέον υποτιμά και όλες τις γυναίκες, με τη θεωρία του, ότι όλες οι γυναίκες είναι, ή οφείλουν το να είναι ίδιες και να υπακούουν στους ισχυρούς της πολιτείας.

«...ἔργον γὰρ ἐστὶ τοὺς ἀκοσμοῦντας σέβειν;» στίχοι 724

Κρ. «Ἔργο το λες να σέβεσαι τους ταραξίες;...»

¹⁴³ Winnington R.P-Ingram.,ο.π.σελ.176

¹⁴⁴ Winnington R.P-Ingram.,στο ίδιο, σελ.184

«...τους παραβάτες να τιμάς του νόμου;

«...οί τηλικοΐδε και διδαζόμεσθα δὴ

φρονεῖν ὑπ' ἄνδρὸς τηλικοῦδε τὴν φύσιν...» στίχοι 726-427

«... στα γεροντάματα να ρθει να μας διδάξει/ φρόνηση το παιδαρέλι;...»

διατείνεται ο Κρέοντας, για να αντιτείνει ο Αίμονας σε μία απεγνωσμένη και απέλπιδα προσπάθεια να τον συνεφέρει στα λογικά πλαίσια.

«...μηδὲν τὸ μὴ δίκαιον· εἰ δ' ἐγὼ νέος,

οὐ τὸν χρόνον χρῆ μᾶλλον ἢ τᾶργα σκοπεῖν...» στίχοι 722-723

«...Το δίκαιο μόνο κι αν είμαι νέος/ τα έργα πρέπει να μετράς κι όχι τα χρόνια...»

Ακολουθεί μία στιχομυθία με ένταση, για να υπερισχύσει ποιος έχει δίκιο στις δραματικές στιγμές, όπου ο Αίμωνος βρίσκεται στην τραγική θέση να υπερασπιστεί την Αντιγόνη και ο Κρέοντας τη δική του απόφαση, με τον Αίμονα φιγούρα, σκιά του εαυτού του, με την εσωτερική σύγκρουση να τον εξουθενώνει, αφού πρέπει να επιλέξει μεταξύ των αρχών του πατέρα του που πολύ γρήγορα δείχνει να απορρίπτει - και αυτήν της μνηστής του Αντιγόνης, που τελικά ενστερνίζεται, γιατί υπάρχει και το ερωτικό στοιχείο.

«...ἀμαρτάνω γὰρ τὰς ἐμὰς ἀρχὰς σέβων;...» στίχοι 738

Κρ. - «Δεν έχω δίκαιο όταν υπερασπίζω το αξίωμά μου;

«...οὐ γὰρ σέβεις τιμάς γε τὰς θεῶν πατῶν....» στίχοι 739

Αι. - Δεν υπερασπίζεις όταν καταπατάς των θεών τους νόμους.»

Η Αντιγόνη στο μονόλογό της και απευθυνόμενη στο νεκρό αδερφό της του αποτείνει φόρο τιμής με τους λόγους της επιβεβαιώνοντας και επισημαίνοντας την ιερότητα της απόφασής της και της πράξης της»

«...καίτοι σ' ἐγὼ 'τίμησα τοῖς φρονοῦσιν εὖ...» στίχοι 896

Αν. «- Κι όμως δίκαια σε τίμησα, όπως κρίνουν

όσοι έχουν γνώση...»

Τραγικός ο απολογισμός της Αντιγόνης, με απέλπιδες εκφράσεις:

«...ποίαν παρεξελθοῦσα δαιμόνων δίκην;

τί χρή με τὴν δύστηνον ἐς θεοὺς ἔτι

βλέπειν;...»

«...ποιο νόμο των θεῶν ἔχω πατήσει;

...και γιατί πρέπει πια η δυστυχισμένη να ελπίζω στους θεούς...

...όταν με την ευσέβεια μου

της ασέβειας την καταδίκη βρήκα;...»

Δείχνει μέσα στο δράμα της, να κλονίζεται η πίστη της, το σέβας και η αφοσίωσή της στους θεούς. Η πολιτεία, η πόλη γι' αυτή δεν σημαίνουν τίποτα, αντίθετα οι νόμοι των θεῶν, αποτελούν για εκείνη θέσφατα.

Οι θεοί αποδοκιμάζουν τον Κρέοντα. Το βλέπουμε αυτό στο στόμα του μάντη Τειρεσία, ο οποίος μιλά για τα φρικτά σημάδια που προέκυψαν από τη μόλυνση της πόλης, αφού το πτώμα έμεινε άταφο και βρίσκεται σε σήψη. Ο Κρέοντας παρά το γεγονός ότι είναι χτυπημένος από τους θεούς, φαντάζεται ότι ο μάντης τον εξαπατά και φωνάζει σε μία τελευταία έξαρση της αλαζονείας του και επιμένει να μην ταφεί ο νεκρός, έστω ακόμα και αν οι αετοί του Δία έφερναν ξεσκλίδια από το πτώμα, στο θρόνο του υψίστου θεού. Με την αποχώρηση του Τειρεσία και την κατάρα του, ότι ο Κρέοντας θα πληρώσει με το αίμα του και τη δική του σάρκα το έγκλημα του, εναντίον του δικαιώματος του νεκρού, επέρχεται η “τιμωρία”, αφού σε μία μετάλλαξη εντός του, η αλαζονεία, η τύφλωση και η παραίσθηση, εξουθενώνονται και ο Κρέοντας θέλει να σώσει ό,τι μπορεί να σωθεί. Ωστόσο, οι θεοί δεν δέχονται πια την πρόθεσή του να εξιλεωθεί. Μετά την τραγική κατάληξη της ζωής της Αντιγόνης και του Αίμονα, ακολουθεί της γυναίκας του Ευρυδίκης, η οποία καταλήγει με μία κατάρα εναντίον του άντρα της. Ο Κρέοντας ζωντανός μεν, απομένει μόνος και τσακισμένος μετά την καθυστερημένη αναγνώριση του

σφάλματος του. Στο έργο, αναγνωρίζουμε ένα δράμα με δύο ήρωες, που ο κάθε ένας τους επισείει μία τραγωδία¹⁴⁵.

Ωστόσο, υπάρχουν ερωτήματα, που αφορούν σε ζεύγη των ηρώων, όπως τι είδους χαρακτήρας είναι ο Κρέων και τι είδους η Αντιγόνη. Πως ενήργησε και για ποιο λόγο ενήργησε έτσι ο Κρέοντας και πως η Αντιγόνη βρήκε τόσο ηρωισμό. Αλλά και η Αντιγόνη με την Ισμήνη, ο Κρέοντας με τον Αίμονα, όλα αυτά τα ζεύγη των σχέσεων, είχαν ως βασικό ζήτημα το φρονεΐν, την ψυχική κατάσταση, η οποία διέπει αυτή τη σχέση αλληλεξάρτησης, αλλά και ανεξάρτησης τελικά, μιας ψυχικής κατάστασης, κακής ή ίσως καλής, ασύνετης ή συνετής, και φρόνιμης, σωτήριας ή καταστρεπτικής, που υπαγορεύει αποφάσεις για το κακό. «Πολλώ το φρονεΐν ευδαιμονίας πρώτον υπάρχει». (στίχοι 1347-8). Είναι το κύριο ζήτημα που κυριαρχεί τόσο στη σκηνή του τέλους και στο τελευταίο σχόλιο του Χορού και στην κριτική του Τειρεσία.

Το φρονεΐν, ως όρος, εκφράζει μία τάση των αρχαίων Ελλήνων να δίνουν εννοιολογική έκφραση στα ηθικά θέματα, οπότε η σημασία των όρων, “λογική”, “φρόνηση”, “σοφία”, “εχεφροσύνη”, δεν περιορίζεται σε ό,τι εμείς θα χαρακτηρίζαμε νοητικές λειτουργίες αλλά αναφέρεται σε “ψυχικές καταστάσεις” και καλύπτει συναισθηματικούς παράγοντες. Υπάρχουν βέβαια περιοχές, όπου η ψυχική κατάσταση του ανθρώπου έχει ιδιαίτερη σημασία και αυτή κυρίως έχει να κάνει με τη θρησκεία. Αυτήν την περιοχή προβάλλει με τη σκέψη του, προς το τέλος του έργου ο Κορυφαίος. Άλλωστε σε κάθε πτυχή του δράματος ως ένα βαθμό αποτυπώνονται οι ψυχικές αναφορές των χαρακτήρων του δράματος¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Lesky Albin, ο.π.σελ.394

¹⁴⁶ Winnington R.P-Ingram., σελ.177

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ «ΤΡΩΑΔΕΣ» ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ- ΟΙ ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Ο Σοφοκλής, τοποθετεί, όπως αντιλαμβανόμαστε, τον άνθρωπο, στο κέντρο του τραγικού κόσμου, μέσα στο χώρο των μεγάλων συγκρούσεων και των απόλυτων αξιών. Τον τοποθετεί, όπως θα πρέπει να είναι, στο κέντρο ενός δυναμικού πυρήνα, ως έναν απόλυτο ήρωα. Αυτήν την ανθρωποκεντρική προσέγγιση προέβαλλε στην τραγωδία, η οποία γίνεται πιο θεατρική και πιο ανθρώπινη. Τα επεισόδια, συνεχονται αιτιολογικά, χωρίς να παρατάσσονται όπως συνέβαινε στον Αισχύλο, ενώ η πραγματικότητα, δεν περιγράφεται στη δομή των έργων του. Ο τραγικός Ευριπίδης, θα αποφασίσει να προβάλει τον άνθρωπο, όπως ακριβώς είναι¹⁴⁷. Γεννήθηκε γύρω στο 484/480 π.Χ. στην Αθήνα, ενώ πρωτοεμφανίστηκε το 455 π.Χ. με την τραγωδία «Πελοπιδες». Αν και ανήκει στην ίδια γενιά με το Σοφοκλή και πειθαρχούν στις ίδιες συμβατικότητες, παρουσιάζουν διαφορές στην ιδιοσυγκρασία και στις καλλιτεχνικές προθέσεις, ενώ τους χωρίζει η δοκιμασία των Μηδικών πολέμων. Έτσι, ενώ ο Σοφοκλής βίωσε και υπηρέτησε την ανθούσα αθηναϊκή δημοκρατία, ο Ευριπίδης την αποδέχτηκε ως ένα δεδομένο αυτονόητο, επηρεάστηκε από την αμφισβήτηση της σοφιστικής και υπήρξε ερμηνευτής πιστός, ενός άλλου πολέμου του Πελοποννησιακού¹⁴⁸ (431-404 π.Χ.). Μέσα σ' αυτό το ιστορικοκοινωνικό περιβάλλον «επιχειρούσαν» οι Σοφιστές με τους «Αγώνες Λόγων». Οι σοφιστές, ήταν δάσκαλοι ενός νέου τρόπου σκέψης και μιας νέας τεχνικής. Με τις συζητήσεις τους στην καθημερινή ζωή, δίδασκαν την τέχνη του να συζητά κανείς μια ιδέα και να υποστηρίζει τη θέση του, όπως και να αναζητεί επιχειρήματα υπέρ ή κατά. Είχαν επινοήσει τις «αντιλογίες» ή τους «αντιθετικούς λόγους». Δίδασκαν δηλαδή για οποιοδήποτε θέμα, τη λογική επιχειρηματολογία. Ο ίδιος ο Πρωταγόρας, για τον οποίο ελέγετο ότι μπορούσε να κάνει τους ανθρώπους «ικανούς λέγειν», λέει σε ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα, ότι μορφώνει «αγαθούς πολίτες» (319α)¹⁴⁹.

Επομένως, η διδασκαλία των σοφιστών, κατά τη Romilly, είχε και ηθικό και πολιτικό περιεχόμενο, με τη διαφορά ότι αυτή η διδασκαλία δεν βασίζονταν στις παραδόσεις, αλλά σε πρακτικούς λόγους, αψηφώντας τη θρησκεία και τους κανόνες

¹⁴⁷ Χουρμουζιάδης, ο.π. σελ, 386

¹⁴⁸ Χουρμουζιάδης, στο ίδιο, σελ, 386

¹⁴⁹ Jacqueline de Romilly, « Η νεότεριότητα του Ευριπίδη», Ινστιτούτο του βιβλίου- Α.Καρδαμίτσα, τίτλος πρωτοτύπου : La modernité d' Euripide, Presse Universitaires de France, 1986. Μτφρ:Αγγελική Στασινοπούλου-Σκιαδά , Δευτερη έκδοση, Αθήνα 2011, πρώτη έκδοση, Αθήνα 1997, σελ.15

της, συζητούσαν δε με τόλμη και κριτική διάθεση. Αυτή η αμφισβήτηση και η τολμηρή διάθεση, αποτυπώνεται στο θέατρο του Ευριπίδη, -οπότε και εξηγείται έτσι η ρητορική ικανότητα των ηρώων του και η ζωνηρή διάθεσή τους για πνευματικές αναμετρήσεις και για ιδέες- αλλά και η χωρίς ψευδαισθήσεις απαισιοδοξία, που πολλές φορές το διαπερνά¹⁵⁰. Αυτή η ηθική και πολιτική αναταραχή, χάρη στην εξέλιξη του τραγικού είδους, το οποίο ταίριαζε στο πνεύμα του καιρού, έβρισκε τότε πρόσφορο έδαφος. Όσον αφορά στη δομή των παραστάσεων, και τη συμμετοχή των δρώντων προσώπων, στην αρχή ο αριθμός των προσώπων ήταν περιορισμένος και ο ηθοποιός ήταν ένας, στη συνέχεια δύο και μετά έγιναν τρεις. Αντιθέτως, τα χορικά είχαν μεγαλύτερη σπουδαιότητα στην αρχή, ενώ στη συνέχεια μειώθηκαν και δεν είχαν πλούσιο περιεχόμενο, αλλά ούτε και ήταν δεμένα με τη δράση, διότι στο εξής τα πρόσωπα επί σκηνής είχαν την ισχύ. Έτσι το θέατρο, την περίοδο του Ευριπίδη, ήταν λιγότερο άκαμπτο, πιο ευέλικτο, ανοικτό στις ψυχολογικές αναλύσεις, στις παθητικές περιπέτειες, στις δημόσιες συζητήσεις και στις εκπλήξεις¹⁵¹. Σε κάθε περίπτωση, ο κόσμος του Ευριπίδη, αντίθετα με των προηγηθέντων τραγικών ποιητών, είναι κόσμος αναστατώσεων και ταραχών, κι αυτό είναι φανερό από όποια πλευρά κι αν το δει κανείς, είτε προς τους ανθρώπους, τις αδυναμίες και τα πάθη τους, είτε προς τους θεούς¹⁵². Η σκέψη του Ευριπίδη, αντίθετα με τους προδρόμους του, Αισχύλο και Σοφοκλή, διαφοροποιείται στο ότι: «η θεία τάξη δεν διασφαλίζει πια την ανθρώπινη περιπέτεια στη συνοχή της, ούτε το νόημά της»¹⁵³. Ενίοτε δε, ξεχνώντας τους καθιερωμένους τύπους και μύθους, μοιάζει να προσανατολίζεται προς μια θρησκεία, η οποία είναι κάπως αποστασιοποιημένη από την κοινή αντίληψη, απευθυνόμενος σε μία «θεότητα» η οποία είναι πολύ κοντά στην ηθική έννοια και στη φιλοσοφία.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Jacqueline de Romully, στο ίδιο, σελ.15-16

¹⁵¹ Jacqueline de Romully, στο ίδιο, σελ.16-17

¹⁵² Jacqueline de Romully, στο ίδιο, σελ.30

¹⁵³ Jacqueline de Romully, στο ίδιο, σελ.31

¹⁵⁴ Jacqueline de Romully, στο ίδιο, σελ.33

ΟΥΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΙΣ «ΤΡΩΑΔΕΣ» ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

Η αντιπολεμική αυτή τραγωδία, αποτελεί μια κραυγή διαμαρτυρίας, ενάντια στην αυθαιρεσία των νικητών απέναντι στους ηττημένους. Όταν ο Πελοποννησιακός πόλεμος βρισκόταν στο δέκατο έκτο έτος του (415 π.Χ.), ο Ευριπίδης ανέβασε τις «Τρωάδες» στο πλαίσιο, των μεγάλων Διονυσίων¹⁵⁵. Η «ύβρις» και η «τιμωρία», το κλασσικό τραγικό σχήμα, υπάρχει στις «Τρωάδες», σαν ένα θεωρητικό υπόβαθρο, του οποίου όμως η πλοκή δεν στηρίζεται σ' αυτό το σχήμα, διότι η μεν ασέβεια των Ελλήνων έχει ήδη συντελεστεί, έχει ήδη συμβεί, ενώ η τιμωρία τους τοποθετείται στο χώρο του μέλλοντος¹⁵⁶.

Οι Αθηναίοι, λίγους μήνες πριν, από την παρουσίαση των *Τρωάδων* (416 π.Χ.), είχαν προβεί σε μια πρωτοφανή πράξη αγριότητας. Όταν οι Μήλιοι, φιλικά προσκείμενοι στη Σπάρτη, απέρριψαν το αθηναϊκό αίτημα για συνεισφορά στον πόλεμο με στρατό ή χρήματα και ζήτησαν να παραμείνουν ουδέτεροι, οι Αθηναίοι επιτέθηκαν στη Μήλο, και αφού την κυρίευσαν, θανάτωσαν όλους τους άνδρες κατοίκους της, τα γυναικόπαιδα τα πούλησαν σκλάβους και εγκατέστησαν Αθηναίους αποίκους στην ερημωμένη πόλη¹⁵⁷. Λίγα χρόνια αργότερα το 411 π.Χ., η Αθήνα προσπαθεί να συνέλθει από την περιπέτεια του ολιγαρχικού πραξικοπήματος, όπως επίσης και να μαζέψει τα συντρίμια της άτυχης εκστρατείας στη Σικελία, που είχε ξεκινήσει το 415 π.Χ.¹⁵⁸, αλλά και να διατηρήσει την ελευθερία και την “αρχή της”¹⁵⁹.

Μεταξύ αυτών των δύο γεγονότων, ο Ευριπίδης επέλεξε να προβάλει τις «Τρωάδες», που αποτελούν μέρος μιας τριλογίας, τα δυο έργα εκ των οποίων είναι ο «Αλέξανδρος» και «Παλαμήδης»¹⁶⁰. Έτσι ανατρέχει, στο μεγάλο μυθικό πόλεμο κατά της Τροίας και ιχνηλατεί τις συνέπειες του πολέμου, όσον αφορά τους νικητές αλλά και τους ηττημένους, αναζητώντας το δίκιο και το άδικο της συμφοράς τους και εμβαθύνοντας στα συναισθήματα των ηττημένων ευάλωτων του έργου, αυτών των γυναικών, Τρωαδισσών. Τον πρόλογο μοιράζονται ο Ποσειδώνας και η Αθηνά, ενώ

¹⁵⁵ Ευριπίδης, *Τρωάδες* Εισαγωγή-σχόλια:φιλολογική ομάδα Κάκτου, μτφρ. Τάσος Ρούσσοσ, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα Ιούλιος 1994, εκδότης οδ. Χ'πουλος, σελ.21

¹⁵⁶ Ευριπίδης, *Τρωάδες*, στο ίδιο, σελ. 22

¹⁵⁷ Ευριπίδης, *Τρωάδες*, στο ίδιο, σελ. 21

¹⁵⁸ Χουρμουζιάδης Ν., ο.π. σελ, 389

¹⁵⁹ Χρυσής-Πελεκίδης, στο ίδιο, σελ.264

¹⁶⁰ Χουρμουδιάδης Ν., ο.π. σελ, 398

αναγγέλλεται η κατάληψη της Τροίας. Η Αθηνά, ζητά από τον Ποσειδώνα να καταστρέψει τα ελληνικά πλοία, όσο αυτά θα επιστρέφουν στην πατρίδα. Η απόφαση της αυτή προέκυψε, ως αποτέλεσμα της ύβρεως, την οποία υπέστη τόσο η Κασσάνδρα, όσο και τα ιερά της Τροίας, από υπαιτιότητα των Ελλήνων. Στη σκηνή,

μετά την αποχώρηση των θεών βλέπουμε σωριασμένη την Εκάβη, στη συνέχεια το χορό, αιχμάλωτες Τρωαδίτισσες που περιμένουν ανήμπορες και καταρρακωμένες τις επιθυμίες των αφεντάδων τους. Οι Έλληνες, λόγω της ύβρεως βαρύνονται με θανατική καταδίκη. Είναι ο συλλογικός τραγικός ήρωας και ο τραγικός παράγων, ενώ οι Τρώες αποτελούν το συλλογικό θύμα¹⁶¹. Τα λόγια του Ποσειδώνα, αποτελούν μια ξεκάθαρη και αποκαλυπτική προειδοποίηση για τους Αθηναίους:

«...Μῶρος δὲ θνητῶν ὅστις ἐκπορθεῖ πόλεις,

ναοὺς τε τύμβους θ', ἱερὰ τῶν κεκμηκότων,

ἐρημία δούς αὐτὸς ὤλεθ' ὕστερον...» στίχοι95-97¹⁶².

«Άμυαλος είναι όποιος κουρσεύει πόλεις/, ναούς και τάφους και ιερά των πεθαμένων/ ρημάζει, θα χαθεί κι αυτός κατόπι».

Οι Αθηναίοι έχουν διαπράξει το αδίκημα της ιεροσυλίας¹⁶³, όπως οι Πέρσες άλλωστε στην Αθήνα, γεγονός που επισημαίνει ο Αισχύλος στους «Πέρσες» του, ως πράξη ύβρεως. Στην προκειμένη περίπτωση η αναφορά του Ποσειδώνα, αφορά στη βεβήλωση των ιερών ναών και την κλοπή ιερών πραγμάτων, αντικειμένων που ανήκαν στην κυριότητα των ναών, αλλά και τη σύληση τάφων. Μια κακουργηματικής μορφής ενέργεια στη σημερινή της έκφανση.

Η «γραφή ιεροσυλίας», αποτελούσε αδίκημα από τα πλέον αξιόποινα, διότι προσέβαλλε «δύο από τα υπέρτατα έννομα αγαθά»¹⁶⁴, όπως της ασέβειας τόσο προς τη θρησκεία όσο και προς την πολιτεία, επομένως οι ιερόσυλοι αντιμετώπιζονταν όχι

¹⁶¹ ΚΙΤΤΟ Η.Δ.Φ.,ο,π,σελ,284

¹⁶² Ευριπίδης-Τρωάδες, μτφρ. Τάσος Ρούσσοσ, εισαγωγή-σχόλια:φιλολογική ομάδα Κάκτου, Αθήνα Ιούλιος 1994, σελ.39 και Άπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, εκδόσεις Πάπυρος

¹⁶³ Todd S.C., "The shape of Athenian Law" Clarendon Press, Oxford 1992, σελ.311 στο «Ασέβεια στην Κλασική Αθήνα», διπλωματική εργασία

¹⁶⁴ Γιαννάτου Βασιλική, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Νομικής Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τομέας Ιδιωτικού Δικαίου, Κομοτηνή, Δεκέμβριος 2015, Επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Μαρία Γιούνη, σελ.46

με το νόμο περί κακούργων αλλά με νόμο περί προδοτών¹⁶⁵. Το αδίκημα της ιεροσυλίας, εκδικαζόταν είτε στο δικαστήριο της Ηλιαίας από τους Ηλιαστές, είτε με τη συμμετοχή του άρχοντος βασιλέως από τον Άρειο Πάγο, που ήταν αρμόδιος. Όσον αφορά την τιμωρία μπορούσε να ήταν η δήμευση της περιουσίας, ο θάνατος και ο ενταφιασμός εκτός πόλεως, έξω δηλαδή από τα τείχη της πόλης¹⁶⁶.

Όλες αυτές τις συνέπειες, που αφορούσαν στη θρησκευτική συνείδηση και τη σύνεση, τις είχαν υπ' όψιν τους οι Αθηναίοι επικυρίαρχοι, ωστόσο, οι νικητές της Τροίας επιφυλάσσουν εκτός των άλλων και μια ταπεινωτική μοίρα στις αιχμάλωτες γυναίκες της Τροίας. Όλη αυτή η συμπεριφορά, η ύβρις, έχει προκαλέσει τη μήνιν, τη θεϊκή οργή, η οποία έχει αποφασίσει την καταστροφή των ενόχων και ηθικών αυτουργών της λεηλασίας και του αφανισμού της Τροίας, κατά την επιστροφή τους στην Αθήνα. Απονομή της δικαιοσύνης όχι μέσω του φυσικού νόμου, αλλά ως θεϊκή και νομοτελειακά υπερφυσικής διάστασης απονομής του δικαίου. Η καθ' εαυτού σπονδή του Ευριπίδη, δεν αφορά στην αγριότητα του πολέμου, κάτω από συνθήκες έντονης τραγικότητας. Έτσι, ο τρόπος που κάθε φιγούρα αντιδρά, αποκαλύπτει τις συγκρουσιακές καταστάσεις του εσωτερικού της κόσμου¹⁶⁷.

Η Κασσάνδρα, βιώνει ένα πολύ άσχημο σοκ, μπροστά στην προοπτική της αναγκαστικής ερωτικής συμβίωσης με τον Αγαμέμνονα, ως προφήτισσα και ιέρεια του Απόλλωνα, οπότε η κατάσταση της προφητικής έκστασης, στην οποία περιέρχεται, μπερδεύεται με τον παραλογισμό. Προφητεύει το τέλος της, μέσα από διαδοχικές φάσεις καταληψίας και διαύγειας, αλλά και αυτό του δυνάστη της, τα δεινά που ακολουθούν το ταξίδι της επιστροφής των Ελλήνων, όπως και τη συνέχεια¹⁶⁸. Και βέβαια αφού ο θεός Απόλλων δεν την λυτρώνει, αμφισβητεί την εξάρτηση της απ' αυτόν, ενώ ταυτόχρονα επιβεβαιώνει τις μαντικές της ικανότητες, "...ως μέντιουμ του Θεού, μέσα από την ακρίβεια των προβλέψεων της και από τη σφοδρότητα της ψυχικής της προβολής"¹⁶⁹. Ο Ευριπίδης, δεν περιγράφει αποκλειστικά και μόνο τη δυστυχία των νικημένων. Στο έργο φαίνεται να επιθυμεί, να υπογραμμίσει τη βαθιά σοφία, ότι ο πόλεμος τελικά έχει συνέπειες και στο

¹⁶⁵ Γιαννάτου Βασιλική, στο ίδιο, σελ.46

¹⁶⁶ Γιαννάτου Βασιλική, στο ίδιο, σελ.46

¹⁶⁷ Ευριπίδης, Τρωάδες, ο.π.σελ.22

¹⁶⁸ Ευριπίδης, Τρωάδες, ο.π.σελ.22

¹⁶⁹ Ευριπίδης, Τρωάδες, ο.π.σελ.22

στρατόπεδο των νικητών¹⁷⁰, εάν αυτοί δεν επιδείξουν σύνεση και λογική. Έτσι, στο διάλογο των δύο θεών, προαναγγέλλεται η καταστροφή και η εξολόθρευση του στόλου των Ελλήνων κατά την επιστροφή και ότι θα σπείρει στου Αιγαίου τα κύματα τα πτώματα¹⁷¹. Η περίπτωση της Ανδρομάχης, είναι διαφορετικής φύσης. Υποχρεούται ν' ακολουθήσει το Νεοπτόλεμο, γεγονός που την φέρνει σε αντίθεση με την πίστη της στη μνήμη του νεκρού Έκτορα, ενώ η τραγικότητα της επιτείνεται, από το ότι οι νικητές αποφάσισαν να σκοτώσουν το γιό της Αστυάνακτα. Ως γνωστό, οι Αχαιοί γκρέμισαν από τα τείχη της Τροίας το μικρό γιό του Έκτορα και της Ανδρομάχης, για να μην υπάρξει ποτέ η πιθανότητα, ώστε να αναβιώσει η βασιλική δυναστεία της Τροίας και ως εκ τούτου η ίδια η πόλη. Η Ανδρομάχη, εν αντιθέσει με τη θεόληπτη φύση της Κασσάνδρας, αποδέχεται τη μοίρα της, με υποταγή και καρτερία, έτσι όπως ταιριάζει στο χαρακτήρα και την ψυχοσύνθεση μιας ενάρετης συζύγου, όπως αυτής. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση, είναι που έκανε τους Έλληνες να τη δώσουν στο Νεοπτόλεμο. Για να τιμήσουν στο πρόσωπό του, τον πατέρα του Αχιλλέα, ο οποίος ήταν φονιάς του Έκτορα¹⁷². Άραγε, ποια ήταν τα παραπτώματα και οι τυχόν ύβρεις προς τους θεούς, από τις Τρωαδίτισσες γυναίκες, για να υφίστανται όλες αυτές τις ταπεινώσεις από τους νικητές Αθηναίους; Ή θα μπορούσε να πει κανείς, ότι η ύβρις αφορά αποκλειστικά και μόνο αυτήν των «ιμπεριαλιστών» του αθηναϊκού κράτους, της έπαρσης της νίκης τους, ως μιας μονομερούς κακής συμπεριφοράς εκ μέρους τους, η οποία επισύρει τη δίκαιη απόφαση εκδίκησης από τους θεούς; Σ' αυτήν την «ύβριν» των θυτών Αχαιών εστιάζουν οι θεοί. Η προφητεία της Κασσάνδρας, προβάλλει την εικόνα της δυστυχίας, που θα βρει τους νικητές, όταν αυτοί επιστρέφουν στην πατρίδα τους και που υπαίτια αυτής της αβάσταχτης δυστυχίας, είναι μια “παλιογυναίκα”,¹⁷³ η Ελένη.

Εκείνο το οποίο αναδεικνύει την ένταση και το πάθος, στην τέχνη του Ευριπίδη¹⁷⁴, και δημιουργεί μια τραγική αντίθεση, είναι η θεατρική αναπαράσταση των ψυχικών μεταπτώσεων της Εκάβης. Παραπαίει ανάμεσα σ' ένα ευτυχισμένο παρελθόν κι ένα οδυνηρό παρόν, στο οποίο ενσταλάζει το μίσος για την Ελένη. Ο απρόσωπος συλλογικός εχθρός προσωποποιείται στην Ελένη, οπότε και επιρρίπτεται

¹⁷⁰ Lesky Albin, ο.π.σελ.523

¹⁷¹ Lesky Albin, στο ίδιο,σελ.523

¹⁷² Ευριπίδης, Τρωάδες, ο.π.σελ.22-23

¹⁷³ Lesky Albin, ο.π.σελ.523

¹⁷⁴ Ευριπίδης, Τρωάδες, ο.π.σελ.23

το βάρος της ατομικής ηθικής ευθύνης. Για όλα φταίει οι Θεοί, πρωτίστως η Αφροδίτη, υποστηρίζει η Ελένη, ή αντίθετα ο καθένας είναι υπεύθυνος των πράξεων του, όπως διατείνεται η Εκάβη. Θεωρητικά, το ερώτημα μένει αναπάντητο¹⁷⁵. Εκείνο που στην ουσία ενδιαφέρει τον Ευριπίδη είναι η τραγική αντίθεση ανάμεσα στις δύο γυναίκες, φορείς μιας τραγικότητας για διαφορετικούς λόγους η καθεμία, η οποία τραγικότητα τροφοδοτείται, από τις εσωτερικές συγκρούσεις του δικού τους κατακερματισμένου κόσμου. Η τραγικότητα γίνεται περισσότερο ιερή, όταν το μίσος εκτονωθεί και η Εκάβη έρχεται σε επαφή με τον εαυτό της, αφού θρηνεί την τελευταία ελπίδα της λεηλατημένης Τροίας¹⁷⁶. Ο μυθικός πόλεμος, τον οποίο ο Ευριπίδης πολλές φορές τον χαρακτηρίζει ως το πιο μεγάλο κατόρθωμα του έθνους, μεταφέρεται στη σκηνή, λίγο πριν το τέλος του δράματος.¹⁷⁷

Στις «Τρωάδες» ενωμένοι πάνω στη σκηνή, νικητές και ηττημένοι μοιράζονταν την τραγικότητα των στιγμών. Η μαρτυρική Εκάβη, παρούσα σε όλη τη διάρκεια του έργου, «σαν μια συνοπτική έκφραση του άθλιου κόσμου», που τα άλλα πρόσωπα γύρω της συνθέτουν¹⁷⁸.

Από την πλευρά των νικημένων, η προφήτισσα Κασσάνδρα, η οποία όπως οδεύει για την αιχμαλωσία, σείει σε κατάσταση υστερίας πυρσούς αναμμένους, ενώ παρωδεί τον υμέναίο της. Η Ανδρομάχη, που χάνει μέσα από τα χέρια της το μικρό Αστυάνακτα, οι Τρωαδίτισσες του χορού, που περιγράφουν στα χορικά τους την Άλωση της Τροίας, καθώς και την αγωνία τους για τη μελλοντική τους τύχη. Από την πλευρά των νικητών, μηνύματα καταστροφής φέρνει ο αμήχανος κήρυκας Ταλθύβιος, ο Μενέλαος τελευταία στιγμή, αναβάλλει την τιμωρία της γυναίκας του και μια Ελένη η οποία προσπαθεί να δικαιωθεί, σε μια ύστατη προσπάθεια¹⁷⁹. Οι δύο αινιγματικοί θεοί στον πρόλογο, ο Ποσειδώνας και η Αθηνά, συναποφασίζουν να τους ταλαιπωρήσουν στο ταξίδι της επιστροφής, επειδή δεν μπόρεσαν να σταθούν στο ύψος της νίκης τους, οπότε και οδηγήθηκαν σε μίαν ύβριν, και το δίκαιό τους, επιβάλλει την καταδίκη τους¹⁸⁰. Η Αθηνά υπήρξε πρόμαχος τους ωστόσο η ύβρις τους τόσο απέναντι στη Κασσάνδρα όσο και στα ιερά της πόλης της Τροίας, την

¹⁷⁵ Πληροφορίες από τη Φιλολογική ομάδα Κάκτου, στις «Τρωάδες» του Ευριπίδη, στο ίδιο, σελ.23

¹⁷⁶ Φιλολογική ομάδα Κάκτου, στις «Τρωάδες» του Ευριπίδη, στο ίδιο, σελ.23

¹⁷⁷ Φιλολογική ομάδα Κάκτου, στις «Τρωάδες» του Ευριπίδη, στο ίδιο, σελ.23

¹⁷⁸ Χουρμουδιάδης Ν., ο.π. σελ, 398

¹⁷⁹ Χουρμουδιάδης Ν., στο ίδιο. σελ, 398

¹⁸⁰ Kitto, ο.π. σελ.282

έκανε εχθρό τους. Εκτός ωστόσο, από αυτήν την αντιστροφή της λογικής του πολέμου, ο ποιητής προχωρά και σε υψηλότερη θέση, σε μια άλλη διάσταση. Η Εκάβη και οι άλλες αιχμάλωτες, ενώ αποχαιρετούν την πυρπολημένη πόλη, αφήνουν στο κοινό μια αίσθηση αξιοπρέπειας που προσδίδει στον ανθρώπινο πόνο, όσο άδικος κι οδυνηρός κι αν είναι, ένα τελευταίο έρεισμα για τη δικαίωση της ζωής¹⁸¹.

«Έρημα δ' ἄλση καὶ θεῶν ἀνάκτορα

φόνῳ καταρρεῖ· πρὸς δὲ κρηπίδων βάθροις

πέπτωκε Πρίαμος Ζηνὸς ἑρκείου θανών. στίχοι 15,16,17

«Έρημα δ' ἄλση, στους ναούς πλημμύρα, τρέχει το αίμα ο Πρίαμος σφαγμένος μπρος στο βωμό του σπιτιού του Δία...».

«...ἔρημία γὰρ πόλιν ὅταν λάβῃ κακῆ,

νοσεῖ τὰ τῶν θεῶν οὐδὲ τιμᾶσθαι θέλει.

Πολλοῖς δὲ κωκυτοῖσιν αἰχμαλωτῶν

βοᾷ Σκάμανδρος δεσπότης κληρουμένων...». στίχοι 26-29

«...γιατί μια πολιτεία αν ερημώσει /σβήνει η λατρεία των θεών, δεν τους τιμάνε./Ο Σκάμανδρος,¹⁸² βουίζει από τους θρήνους/ των σκλαβωμένων γυναικών που βάζουν /κλήρο γι' αυτές οι αφέντες»... Η λατρεία των θεών ήταν ζήτημα πάρα πολύ σημαντικό που άπτετο της θεολογίας. Θεολογία θεωρούσαν, ή τη διδασκαλία για το πρόσωπο του κάθε Θεού και το έργο του, ή τη μεταφυσική¹⁸³, η παράλειψη δε της λατρείας των Θεών, ενδεχομένως, συνιστούσε αδίκημα, που ερχόταν σε σύγκρουση με τις θρησκευτικές συνήθειες, μιας καθημερινής συνεχούς επικοινωνίας με το θείο και σε σχέσεις λατρείας μέσα από λατρευτικές διαδικασίες, αλλά και σχέσεις επίκλησης. Μία άλλη διάσταση σχετική με την πίστη, αφορούσε αυτήν προς τους χρησμούς και τη σημασία τους, όχι μόνο για τους μάντις και τους ιερείς αλλά και για τους πολιτικούς¹⁸⁴. Κι ενώ οι μάντις, εξηγούσαν τα φυσικά φαινόμενα, ως σημάδια θυμού των Θεών (βλ. Τειρεσία, Ταλθύβιος) η προσέγγιση με φυσικές

¹⁸¹ Χουρμουδιάδης Ν., στο ίδιο. σελ, 398

¹⁸² Σκαμάνδρος, ποταμός στην πεδιάδα της Τροίας και ποτάμιος θεός, γιος του Δία

¹⁸³ Nilsson Martin P., ο.π.σελ.2

¹⁸⁴ Nilsson Martin P.,στο ίδιο, σελ.134

εξηγήσεις, θεωρούνταν απιστία στους θεούς. Έτσι ο ίωνας φυσικός φιλόσοφος Αναξαγόρας, ήταν ο πρώτος που κατηγορήθηκε για απιστία και οδηγήθηκε σε δίκη για αθεΐα. Οι δίκες για αθεΐα, είχαν τύχη, μόνο κάτω από ειδικές περιστάσεις, όπως στους πολιτικούς και μάντεις, οι οποίοι φαντάστηκαν πως μπορούσε να αποσοβηθεί ο κίνδυνος της απιστίας, με δίκες και νόμους. Δίπλα τους είχαν το λαό, ο οποίος δεν ήθελε να του προσβάλλουν τους θεούς, αυτούς οι οποίοι τους είχαν χαρίσει δύναμη και δόξα¹⁸⁵. Πάντα φοβόταν το θυμό των θεών, όταν ασεβούσαν. Η ανάπτυξη ωστόσο του δημοκρατικού πολιτεύματος και οι μεταβολές στην πολιτική ζωή, είχαν ως αποτέλεσμα ορισμένες αλλαγές στη θρησκεία. Στις δημοκρατικές πολιτείες, για όλα τα ζητήματα και για τα θρησκευτικά, αποφάσιζε ο λαός και η εκκλησία του δήμου, οπότε η θρησκεία είχε χαρακτήρα πλέον κοσμικό¹⁸⁶, προσαρμοσμένη στις καινούριες ανάγκες και τις ιδέες του λαού, κυρίως τον 5ο και 4ο π. Χ. αι. και στην περίοδο των σοφιστών¹⁸⁷.

Τι λοιπόν απ' όλα αυτά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν, σε μian έρημη... πόλη;

Κι όλες αυτές οι καταστροφικές εικόνες, είναι αποτέλεσμα της βοήθειας της Αθηνάς, γιατί δεν αγαπάει πια τους Αχαιούς, που δεν την σεβάστηκαν. Μέσα στο ναό της, ο Αίας ο Λοκρός ασέβησε και κανένας Αχαιός δεν είπε τίποτα γι' αυτό. Για αυτό λοιπόν, ζητά από τον Ποσειδώνα οι δυο τους, να τους χτυπήσουν, κατά τη διάρκεια της επιστροφής τους, με κεραυνούς και τρικυμίες, έτσι ώστε να γνωρίσουν πώς θα πρέπει να σέβονται τους θεούς, ενώ ταυτόχρονα να τιμωρηθούν για τις ωμότητες που διέπραξαν στο Ίλιον. Έτσι, θα ήταν δυνατό οι πολίτες να προβληματιστούν και να συλλογιστούν τις συνέπειες, που θα μπορούσε να έχει η δική τους ανοχή, στην πριν λίγους μήνες σφαγή των κατοίκων της Μήλου, τη λεηλασία των σπιτιών τους και τον εξανδραποδισμό των παιδιών και γυναικών.

Άθηνά

[65 «...Τοὺς μὲν πρὶν ἐχθροὺς Τρῶας εὐφρᾶναι θέλω,

στρατῶ δ' Ἀχαιῶν νόστον ἐμβαλεῖν πικρόν.

¹⁸⁵ Nilsson Martin P., στο ίδιο, σελ.135

¹⁸⁶ Nilsson Martin P., στο ίδιο, σελ.136

¹⁸⁷ Nilsson Martin P., στο ίδιο, σελ.136

Ποσειδῶν

Τί δ' ὄδε πηδᾶς ἄλλοτ' εἰς ἄλλους τρόπους
μισεῖς τε λῖαν καὶ φιλεῖς ὄν ἄν τύχης;

Ἀθηνά

Οὐκ οἶσθ' ὑβρισθεῖσάν με καὶ ναοὺς ἐμούς;

Ποσειδῶν

[70] Οἶδ', ἠνίκ' Αἴας εἶλκε Κασάνδραν βία.

Ἀθηνά

Κοῦδέν γ' Ἀχαιῶν ἔπαθεν οὐδ' ἤκουσ' ὕπο.

Ποσειδῶν

Καὶ μὴν ἔπερσάν γ' Ἴλιον τῷ σῷ σθένει.

Ἀθηνά

Τοιγάρ σφε σὺν σοὶ βούλομαι δρᾶσαι κακῶς.

Ποσειδῶν

Ἔτοιμ' ἂ βούλη τάπ' ἐμοῦ. Δράσεις δὲ τί;

Ἀθηνά

[75] Δύσνοστον αὐτοῖς νόστον ἐμβαλεῖν θέλω.

Ποσειδῶν

Ἐν γῆ μενόντων ἢ καθ' ἀλμυρὰν ἄλα;

Ἀθηνά

[77] πρὸς οἴκους ναυστολῶσ' ἀπ' Ἰλίου.

Καὶ Ζεὺς μὲν ὄμβρον καὶ χάλαζαν ἄσπετον

πέμπει, δνοφώδη τ' αἰθέρος φυσήματα·

[80] ἔμοι δὲ δώσειν φησὶ πῦρ κεραύνιον,
βάλλειν Ἀχαιοὺς ναῦς τε πιμπράναι πυρί.
Σὺ δ' αὖ, τὸ σόν, παράσχεες Αἴγαιον πόρον
τρικυμῖαις βρέμοντα καὶ δίναις ἀλός,
πλήσον δὲ νεκρῶν κοῖλον Εὐβοίας μυχόν,
[85] ὡς ἂν τὸ λοιπὸν τᾶμ' ἀνάκτορ' εὐσεβεῖν
εἰδῶσ' Ἀχαιοί, θεοὺς τε τοὺς ἄλλους σέβειν.

Ποσειδῶν

[87] Ἔσται τάδ'· ἡ χάρις γὰρ οὐ μακρῶν λόγων
δεῖται· ταραξῶ πέλαγος Αἰγαίας ἀλός.
Ἄκται δὲ Μυκόνου Δήλιοί τε χοιράδες
[90] Σκῦρός τε Ληϊμνός θ' αἰ Καφήρειοί τ' ἄκραι
πολλῶν θανόντων σώμαθ' ἔξουσιν νεκρῶν.
Ἄλλ' ἔρπ' Ὀλυμπον καὶ κεραυνίους βολὰς
λαβοῦσα πατρὸς ἐκ χερῶν καταδόκει,
ὅταν στράτευμ' Ἀργεῖον ἐξιῆ κάλως.
[95] Μῶρος δὲ θνητῶν ὅστις ἐκπορθεῖ πόλεις,
ναοὺς τε τύμβους θ', ἱερὰ τῶν κεκμηκότων,
ἐρημῖα δοὺς αὐτὸς ὄλεθ' ὕστερον. (στίχοι 65-97)

«...Τους Τρώες, τους παλιούς μου εχθρούς, να ευφράνω
και μαύρο οι Δαναοί γυρισμό να βρουν.

Πως έτσι, αλλάζεις τρόπο κι όποιοι τύχει

τον αγαπός ή τον μισείς περίσσια;
Κι εμέ και το ναό μου δεν προσβάλαν;
Ναι, σαν τραβούσε ο Αίαντας την Κασσάνδρα
Κι οι Έλληνες δεν τον μάλωσαν για τούτο.
Με τη βοήθεια σου όμως πήρανε την Τροία
Γι αυτό μαζί σου θέλω να τους βλάψω.
Βοήθεια θα σου δώσω. Τι θα κάνεις;
Θέλω πικρός να γίνει ο γυρισμός τους.
Στο πέλαο πάνω ή στη στεριά όταν είναι;
Καθώς για την Πατρίδα θ' αρμενίζουν γυρνώντας απ' την Τροία.
Τότε ο Δίας τρανή θα στείλει και χαλάζι, πυκνά σκοτάδια κι άγριους ανέμους.
Και λέει του κεραυνού πως θα μου δώσει
την φλόγα να χτυπήσω τους Αργίτες
και τα καράβια τους να κάνω στάχτη.
Σύγκαιρα εσύ το πέρασμα του Αιγαίου
καν' το να χοχλακίσει απ' τις φουρτούνες
και την αντάρα, γέμισε τον κόρφο
της Εύβοιας με πνιγμένους, για να μάθουν
οι Αργίτες να τιμούνε, τους ναούς μου
και τους θεούς τους άλλους να 'χουν σέβας.
Θα γίνουν τούτα η χάρη αυτή δε θέλει
λόγια πολλά. Το Αιγαίο θα συνταράξω.
Της Μυκόνου οι ακτές, της Δήλου οι βράχοι,

Σκύρος και Λήμνος και του Καφηρέα

ο κάβος θα γεμίσουν με κουφάρια.

Μα πήγαινε στον Όλυμπο και πάρε

τ' αστροπελέκια από του Δία το χέρι

και να προσμένεις όταν οι Αργίτες

θα λύσουν τα σκοινιά από τα καράβια.

Αμυαλος είναι όποιος κουρσεύει πόλεις

ναούς και τάφους κι ιερά των πεθαμένων

ρημάζει, θα χαθεί κι αυτός κατόπι»¹⁸⁸.

Μια ανθρώπινη καταρρακωμένη φιγούρα η Εκάβη, αράθυμη και με φωνές και θρήνους, σηκώνεται για να φωνάζει τις Τρωάδες, να βγουν απ' τις καλύβες και όλες μαζί να θρηνήσουν τα μεγάλα δεινά, που τις έχουν βρει και όσα πρόκειται να τις χτυπήσουν.

«...Πλεῖ κατὰ πορθμόν, πλεῖ κατὰ δαίμονα,

μηδὲ προσίστω πρῶραν βιότου

πρὸς κῆμα πλέουσα τύχαισιν...» στίχοι 102-104

Ε! Όπως πάνε τα πράγματα αρμένιζε/ με τη φόρα της τύχης, μη βάζεις/ τη ζωή σου στις μοίρας το κύμα κατάπλωρα...¹⁸⁹».

Σε μία κατάσταση απελπισίας και παράδοσης, η Εκάβη, αφήνεται μοιρολατρικά στη ροή των γεγονότων, επικαλούμενη τη μοίρα και την τυχαιότητα στη ζωή και παροτρύνει τις Τρωάδες, σαν σε θείας βουλής πρόσταγμα, να μην πάνε κόντρα στο κύμα πού αβυσσαλέο καθώς είναι, αν αντισταθούν, αυτό απειλεί να τις καταπιεί, κατά πως ο Ποσειδώνας καταγράφει:

«...Καὶ τὰς μὲν Ἄρκας, τὰς δὲ Θεσσαλὸς λεῶς

¹⁸⁸ Ευριπίδης-Τρωάδες, σελ.95-97 Τ.Ρούσσος - Κάκτου ο.π. σελ.37,39, και Ευριπίδου Τρωάδες στ.95-97 Ἄπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, εκδόσεις Πάπυρος,σελ.21

¹⁸⁹ Ευριπίδης «Τρωάδες», ο.π. σελ.41

εἴληχ' Ἀθηναίων τε Θησεῖδαι πρόμοι.
Ἵοσαι δ' ἄκληροι Τρωάδων, ὑπὸ στέγαις
ταῖσδ' εἰσί, τοῖς πρώτοισιν ἐξηρημέναι
στρατοῦ, σὺν αὐταῖς δ' ἡ Λάκαινα Τυνδαρίς
Ἑλένη, νομισθεῖσ' αἰχμάλωτος ἐνδίκως.
Τὴν δ' ἀθλίαν τήνδ' εἴ τις εἰσορᾷ θέλει,
πάρεστιν, Ἐκάβην κειμένην πυλῶν πάρος,
δάκρυα χέουσαν πολλὰ καὶ πολλῶν ὑπερ·
ἧ παῖς μὲν ἀμφὶ μνήμ' Ἀχιλλεῖου τάφου
λάθρα τέθνηκε τλημόνως Πολυξένη·
φροῦδος δὲ Πρίαμος καὶ τέκν' ἦν δὲ παρθένον
μεθῆκ' Ἀπόλλων δρομάδα Κασάνδραν ἄναξ,
τὸ τοῦ θεοῦ τε παραλιπὼν τό τ' εὐσεβὲς
γαμεῖ βιαίως σκότιον Ἀγαμέμνων λέχος. στίχοι 30-44

«...Ἄλλες πέφτουν στους Ἀρκάδες ἢ στους Θεσσαλούς κι ἄλλες
στα τέκνα του Θησέα, των Ἀθηναίων τους αρχηγούς.

Ὅσες δεν κληρώθηκαν,
εἰς εἶδος εἶναι στις καλύβες για τους πρώτους
ξεχωρισμένες του στρατοῦ μαζί τους
κι ἡ Τυνδαρίδα Ελένη ἀπὸ τη Σπάρτη,
γιατί σωστά την ελόγιασαν σκλάβα.
Και να ἡ Ἐκάβη ἡ δύσμοιρη, ἀν κανένας

Θέλει να την δει, μπροστά στην πόρτα
πεσμένη, για πολλά μοιρολογάει
και για πολλούς τη δόλια Πολυξένη
την κόρη της, σκληρά τη θανατώσαν,
τα τέκνα της κι ο Πρίαμος σκοτωθήκαν
και την Κασσάνδρα που άφησεν ο Φοίβος
στο παραλόϊσμα της μανίας, με τη βία
την παίρνει ο Αγαμέμνονας κρυφό του
ταίρι χωρίς, να λογαριάσει, διόλου
και το θεό και την ευσέβεια....»

Οι θεϊκές φράσεις εκστομίστηκαν από το θυμωμένο από τους Αχαιούς Ποσειδώνα, παρουσία της Αθηνάς, η οποία τον παρακολουθεί και συμφωνεί μαζί του, όταν αυτός αποδοκιμάζει τους πάλαι ποτέ εκλεκτούς της, ενώ στη συνέχεια δίνει μία εικόνα, του ποια θα πάει σε ποιον από τις Τρωαδίτισσες γυναίκες, κατά τη διάρκεια ενός επινικίου και ξέφρενου εορτασμού εκδίκησης, λαφυραγωγησης, φόνων, αρπαγής γυναικών, καταστροφής των πάντων, πυρπόλησης του συνόλου των τμημάτων της δύσμοιρης πατρίδας του Πριάμου και της Εκάβης. Οι Τρωαδίτισσες, αποτελούν ένα ιδιαίτερο δράμα, για τον πόνο που δημιουργεί ο πόλεμος στους ανθρώπους.¹⁹⁰ Ο ρόλος του τραγικός, να μοιράσει τις γυναίκες σκλάβες, στους νέους τους αφέντες.

Η Κασσάνδρα σκιά του εαυτού της σε μία κατάσταση έκστασης τραγουδά τον υμέναιο.

«...Φεύγειν μὲν οὖν χρῆ πόλεμον ὅστις εὖ φρονεῖ·

εἰ δ' ἐς τόδ' ἔλθοι, στέφανος οὐκ αἰσχρὸς πόλει

καλῶς ὀλέσθαι, μὴ καλῶς δὲ δυσκλεές.

ἽΩν οὖνεκ' οὐ χρῆ, μήτερ, οἰκτίρειν σε γῆν,

¹⁹⁰ Lesky Albin, ο.π.σελ.523

οὐ τὰμὰ λέκτρα· τοὺς γὰρ ἐχθίστους ἔμοι

καὶ σοὶ γάμοισι τοῖς ἔμοις διαφθερῶ...» στίχοι 409-414

«...Ο μυαλωμένος πρέπει να αποφεύγει/ τον πόλεμο, αν βρεθεί όμως στην ανάγκη να πολεμήσει, ωραίο στεφάνι δόξας/ για την πατρίδα με τιμή να πέσει/ κι αν άτιμα χαθεί, ντροπή μεγάλη/. Έτσι δεν πρέπει να λυπάσαι, μάνα/ την Τροία και το γάμο μου, με τούτον/ τους μισητούς εχθρούς μας θα ξεκάνω...».

Έχει δικό της δίκιο η Κασσάνδρα και το μίσος της και το εκδικητικό της ένστικτο μετουσιώνει τον παραλογισμό της, σε μια προφητεία-κατάρα, στη βουλιμία και την εγκληματική διάθεση των νέων αφεντών τους.

«...Δύστηνος, οὐκ οἶδ' οἶά νιν μένει παθεῖν·

ὥς χρυσὸς αὐτῷ τὰμὰ καὶ Φρυγῶν κακὰ

δόξει ποτ' εἶναι. Δέκα γὰρ ἐκπλήσας ἔτη

πρὸς τοῖσιν ἐνθάδ', ἴξεται μόνος πάτραν...» στίχοι 440-443

«Θα του φανούν χρυσάφι οι δυστυχίες, της Τροίας και οι δικές μου. Γιατί δέκα/θα κάνει ακόμη χρόνια κοντά στ' άλλα/ που 'μεινε εδώ και στην πατρίδα μόνος/ θα φτάσει...»

«...Δεν ξέρει ο δόλιος τι βάσανα του μέλλεται να πάθει...».

Της πέφτει ο Αγαμέμνονας και ξέρει η ίδια ποια πορεία θα ακολουθήσει. Η Ανδρομάχη, φιγούρα ζωντανή –νεκρή, στο βάθος η Τροία να χάνεται στις φλόγες και τα σαλπίσματα δίνουν το σύνθημα της αναχώρησης. Κάποιες γυναίκες οδηγούνται στα πλοία, για να δουλεύουν στην ξενιτιά σαν σκλάβες. Γυναίκες από βασιλική γενιά.

Ο Ευριπίδης, εκτός του ότι περιέγραψε τη δυστυχία των ηττημένων, ενδιαφερόταν επίσης να κηρύξει τη βαθιά σοφία, ότι η κατάρα του πολέμου τώρα, πολύ εύκολα χτύπαγε τον νικητή, με σκληρό τρόπο. Ο στόλος των Ελλήνων θα καταστραφεί στα κύματα του Αιγαίου.

Ο Οδυσσεύς και οι υπόλοιποι Αχαιοί, θα πληρώσουν την ύβριν τους, προς τα ιερά και τα όσια της Τροίας, αλλά και για τη βαναυσότητα της αντιμετώπισης των ηττημένων, για το ότι οι δυνατοί δεν σεβάστηκαν τους ανήμπορους, για τον

εξανδραποδισμό των Τρώων, για τη μιαιρότητα με την οποία συμπεριφέρθηκαν. Και έρχεται ο Μενέλαος με την Ελένη, που ως λάφυρο και αιχμάλωτη την κρατά σφιχτά. Τόσο η Εκάβη όσο και η Ελένη, θα αντιμετωπιστούν στη σκηνή, σαν σε κατάσταση δικαστηρίου, στην οποία και οι δύο πλευρές χρησιμοποιούν όλα τα ένδικα μέσα. Η υπεράσπιση της Ελένης, στηρίζεται στο μύθο, με τον Πάρη ηθικό αυτουργό και την Αφροδίτη αρωγό, στην όλη κρίση της μυθικής παράδοσης. Ο Μενέλαος, αναγγέλλει πως η Ελένη, θα έχει τραγικό τέλος στο γυρισμό. Ωστόσο, οι Αθηναίοι γνωρίζουν από τον Όμηρο, ότι τελικά θα υποκύψει στη γοητεία της και θα τη σέβεται στο παλάτι του στην Πατρίδα, παρά τη μεγάλη ευθύνη της, στη μεγάλη καταστροφή. Η Εκάβη θα πει πως :

«...Ὅρῶ τὰ τῶν θεῶν, ὡς τὰ μὲν πυργοῦσ' ἄνω

τὸ μηδὲν ὄντα, τὰ δὲ δοκοῦντ' ἀπώλεσαν...» στίχοι 633-635

«Βλέπω τις πράξεις των θεών να υψώνουν/ψηλά σαν πύργους όσα δεν αξίζουν/κι όσα είναι άξια να τ' αφανίζουν».

Δυσπιστεί η Εκάβη, μπροστά στην αδικία που βρήκε την Τροία και τους ανθρώπους της, όταν αυτοί που νικούν δεν το άξιζαν.

Ο Μενέλαος ωστόσο, πριν η Εκάβη μπει στη λογομαχία, θα απαγγείλει μία προσευχή, η οποία αποτελεί μία από τις σημαντικές μαρτυρίες του αγώνα λόγων του ποιητή, για μία έννοια του Θεού νέα :

«...Ὡ γῆς ὄχημα κάπι γῆς ἔχων ἔδραν,

ὅστις ποτ' εἶ σύ, δυστόπαστος εἰδέναί,

Ζεύς, εἴτ' ἀνάγκη φύσεος εἴτε νοῦς βροτῶν,

προσηυξάμην σε· πάντα γὰρ δι' ἀψόφου

βαίνων κελεύθου κατὰ δίκην τὰ θνήτ' ἄγεις...» στίχοι 893-897

«...Ω! εσύ στήριγμα της γης, που 'χεις απάνω

στη γη το στήριγμα σου όποιος κι αν είσαι

δυσκολονόητο αίνιγμα, κλεισμένο
ή Δίας, ή αλύγιστος της πλάσης
νόμος, ή νους θνητών, σε προσκυνάω
περνώντας πάντα το βουβό σου δρόμο
όλα τα κυβερνάς με δικαιοσύνη...».

Η Εκάβη, θα ζητήσει δικαιοσύνη για τα παιδιά της και την πατρίδα της Τροία. Η απονομή δικαιοσύνης και η εύρεση αιτίου του Τρωικού πολέμου, είναι το ζητούμενο θέμα, στον αγώνα λόγων στις “Τρωάδες”. Η Ελένη, με έκδηλη αυτοπεποίθηση, θα αποποιηθεί κάθε ευθύνη και θα κατηγορήσει όλους τους άλλους και κυρίως θα εστιάσει στη θεϊκή δύναμη της Αφροδίτης, ενώ η Εκάβη την αντικρούει ορθολογικά και προσπαθεί να πείσει τον Μενέλαο, ότι η αιτία πολέμου οφείλεται στο χαρακτήρα της Ελένης και όχι σε εξωγενείς παράγοντες, για αυτό και θα πρέπει να τιμωρηθεί. Η ετυμηγορία του Μενέλαου είναι καταδικαστική για την Ελένη, λεκτικά τουλάχιστον. Μέσα από τη ρητορική και σοφιστική τέχνη προσπαθεί ο Ευριπίδης να ανιχνεύσει την αλήθεια. Ο Μενέλαος είχε προσπαθήσει εντωμεταξύ να εξηγήσει το λόγο που τον οδήγησε να κάνει την εκστρατεία στην Τροία....

«... Ἴηλον δὲ Τροίαν οὐχ ὅσον δοκοῦσί με
γυναικὸς οὔνεκ', ἀλλ' ἐπ' ἄνδρ' ὃς ἐξ ἐμῶν
δόμων δάμαρτα ξεναπάτης ἐλήσατο.

Κεῖνος μὲν οὖν δέδωκε σὺν θεοῖς δίκην

αὐτὸς τε καὶ γῆ δορὶ πεσοῦσ' Ἑλληνικῶ...» στίχοι 873-877

«... Ἦρθα στην Τροία/ όχι για μια γυναίκα, όπως νομίζουν,/ μα για τον άντρα εκείνον που, ασεβώντας/ στο δίκαιο της φιλοξενίας, μου χει/ αρπάξει από τη σπίτι τη γυναίκα/. Κι αυτός με τους θεούς βοηθούς εβρίκε/ την τιμωρία μαζί κι η χώρα,/το ελληνικό τους ρήμαξε κοντάρι.

«... Ἐμοὶ δ' ἔδοξε τὸν μὲν ἐν Τροίᾳ μόρον

Ἑλένης ἐᾶσαι, ναυπόρῳ δ' ἄγειν πλάτη

Ἑλληνίδ' ἐς γῆν κᾶτ' ἐκεῖ δοῦναι κτανεῖν,

ποινάς ὅσοις τεθνᾶσ' ἐν Ἰλίῳ φίλοι...» στίχοι 885-888

«...Απόφαση ἔχω ἐδῶ να μην τη σφάξω,/ μα να την πάω με πλοίο στην Ελλάδα και να τη δώσω ἐκεῖ να τη σκοτώσουν/ ὅσοι δικούς τους χάσανε στην Τροία/ παίρνοντας ἔτσι ἐκδίκηση...»

Ο Μενέλαος προς στιγμὴν, φαίνεται να βρίσκεται σε δίλλημα, ἀν καὶ μιλάει για ἀπόφαση.

Ἡ Ελένη, θα ζητήσει τὴν ἀδεια ἀπὸ το Μενέλαο να μιλήσει, για να ἀποδείξει ὅτι ἡ θανατικὴ ποινὴ, θα ἦταν ἀδίκη για ἐκείνη.

«...Ἐξεστιν οὖν πρὸς ταῦτ' ἀμείγασθαι λόγῳ,

ὡς οὐδ' ἀδικίῳ, ἦν θάνω, θανούμεθα;...» στίχοι 912-913

«...Μπορῶ σε τούτα κάτι ν' ἀπαντήσω/για ν' ἀποδείξω πῶ δε θα'ναι δίκιος/ο θάνατός μου, ἀν θα με σκοτώσεις...;»

Μενέλαος

Οὐκ ἐς λόγους ἐλήλυθ', ἀλλὰ σε κτενῶν.

Ἐκάβη

Ἄκουσον αὐτῆς, μὴ θάνη τοῦδ' ἐνδεής,

Μενέλαε, καὶ δὸς τοὺς ἐναντίους λόγους

ἡμῖν κατ' αὐτῆς· στίχοι 915-917

Μεν. «Ἦρθα για να σε σφάξω, ὄχι με τα λόγια.

Ἐκ. «Μενέλαε, ἀκουσέ τὴν μην πεθάνει/ χωρὶς τὴ χάρι αὐτῆ κι ἀφήσε ἐμένα/ να τὴς ἀποκριθῶ/...»

Εἶναι, ἡ ἴδια διαδικασία που ἀκολουθεῖτο στην ἐκκλησία του δήμου και στα δικαστήρια¹⁹¹. Στη συνέχεια, ὁ Μενέλαος, θα ἐκφράσει με καθαρὸ λόγο και χωρὶς

¹⁹¹ Dowell Mac D.M. "Τὸ δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικῶν Χρόνων, ἐκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, μτφρ. Γιώργος Μαθιουδάκης, ἑκτη ἐκδοση, Αθήνα 2015, σελ. 43-56, 183-186. / Kitto, σελ. 286

περιστροφές, την πρόθεσή του να σκοτώσει την Ελένη, καθώς και την μη διάθεση του να προβεί σε λόγια. Ωστόσο, θα δώσει τη δυνατότητα στην “άπιστη” γυναίκα να μιλήσει, και αυτό χάρη στην προτροπή της Εκάβης, η οποία τον πείθει, πως το μόνο αποτέλεσμα των λόγων της Ελένης, θα είναι να βρεθεί ένοχη, οπότε και θα θανατωθεί, χωρίς δεύτερη σκέψη. Δείχνει, να έχει απόλυτη εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη όπου και στηρίζεται η ζωή των πολιτών, αλλά και στη δύναμη των Λόγων, ως αρωγού της δικαιοσύνης.

Η Ελένη, επιδίδεται σε μία ρητορική, ως εναγόμενη και με βάση την απουσία συνηγόρου υπεράσπισης, με ιδιαίτερα υπερασπιστικούς όρους για την ίδια και προς όφελος της, σε μία αγωνιώδη προσπάθεια, αποτροπής της φρικτής για εκείνη απόφασης του Μενελάου, ο οποίος νιώθει να έχει εξαπατηθεί από την ομόκλινη του¹⁹².

Η Ελένη, θεωρεί ότι η ίδια είναι αθώα, ενώ για την όλη υπόθεση ευθύνεται η Αφροδίτη. Η Εκάβη, έχει αντίθετη άποψη και εκμηδενίζει έτσι αυτή τη δικαιολογία : “η δική σου αφροσύνη ευθύνεται και όχι η Αφροδίτη”. Ο Μενέλαος, σε ρόλο δικαστή, θα συμφωνήσει με την Εκάβη. Έτσι η Ελένη θα πρέπει να πεθάνει. Ο Ευριπίδης υποστηρίζει στην Ελένη (στίχοι 38κ.εξ), ότι τελικά οι θεοί προκάλεσαν τον πόλεμο, έτσι ώστε να δοθεί διέξοδος στον υπερπληθυσμό. Κατά τον ΚΙΤΤΟ, το βαθύτερο νόημα αυτής της κοινωνικής τραγωδίας, είναι ότι μερικοί άνθρωποι αν όχι η ανθρωπότητα, είναι ο άμεσος υπεύθυνος για τέτοιου είδους συμφορές¹⁹³. Αν ο Δαρβίνος ήταν της εποχής του Ευριπίδη, δε θα ξέραμε ποιος αντέγραψε ποιον, ωστόσο, υπήρξε τότε ο Εμπεδοκλής, με τις ίδιες αντιλήψεις. Η Ελένη, δείχνει να θέλει να τον προκαλέσει να προβληματιστεί, με την ανεπαίσθητη αλλά καυστική ειρωνεία της, αλλά και να προκαλέσει σ’ αυτόν την ευσυναίσθηση.

«...Τὴν θεὸν κόλαζε καὶ Διὸς κρείσσων γενοῦ,

ὄς τῶν μὲν ἄλλων δαιμόνων ἔχει κράτος,

κεῖνης δὲ δοῦλός ἐστι· συγγνώμη δ' ἐμοί...» στίχοι 958-960

¹⁹² Χριστόπουλος Μενέλαος «Όψεις της Ελένης στο Έπος και στο Δράμα», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Μάιος 2017, σελ. 18,28,71

¹⁹³ Mosse Claude, “Οι θεσμοί στην κλασική Ελλάδα”, σελ. 30-75, 103-105

«...Να τιμωρήσεις τη θεά για τούτο/ γίνε πιο δυνατός από το Δία/ που κυβερνάει τους θεούς, μα είναι/ δούλος σ' αυτήν, με μένα μη θυμώνεις...»

«...πρὸς σοῦ δικαίως, ἦν ὁ μὲν βία γαμεῖ,

τὰ δ' οἴκοθεν κεῖν' ἀντὶ νικητηρίων

πικρῶς ἐδούλευσ'; Εἰ δὲ τῶν θεῶν κρατεῖν

βούλη, τὸ χηρῆζειν ἀμαθές ἐστὶ σου τόδε. στίχοι972-975

«...Γιατί 'ναι δίκαιο εσύ να με σκοτώσεις,/ άντρα μου, όταν ο ένας με το ζόρι/ γυναίκα του με παίρνει και για τ' άλλα/ γίνηκα σκλάβα αντί να μου φορέσουν/ της νίκης το στεφάνι; Αν όμως θέλεις/ να 'σαι πιο πάνω απ' τους θεούς, να ξέρεις/ πως είναι ανόητος αυτός ο πόθος...»

Στους τελευταίους στίχους, ταυτόχρονα, παίζοντας το τελευταίο απολογητικό χαρτί της, ελαφρά επιθετική, αλλά ωστόσο και με διακριτική παραίνεση, του κεντρίζει μία ευαίσθητη χορδή ανθρώπινης ματαιοδοξίας, πως αν θέλει να λογίζεται ανώτερος από τους θεούς, θα πρέπει να το σκεφτεί διαφορετικά, γιατί αυτός του ο πόθος είναι ανόητος και αυτή του η απόφασή τον υποβιβάζει από το επίπεδο το θεϊκό και ας το σκεφτεί. Προσπαθεί να του δημιουργήσει διλήμματα, όμως η Εκάβη, εξακολουθεί να έχει την ίδια γνώμη, αδιαφορεί για τα όσα λέει η άπιστη σύζυγος, την απαξιώνει ως παρουσία και απευθυνόμενη στο Μενέλαο, όχι απλώς τον προτρέπει αλλά σχεδόν τον προστάζει.

«...στεφάνωσον Ἑλλάδ' ἀξίως τήνδε κτανὼν

σαυτοῦ, νόμον δὲ τόνδε ταῖς ἄλλαισι θεῖς

γυναιξί, θνήσκειν ἥτις ἂν προδῶ πόσιν...» στίχοι1041-1043

«...Τίμησε την Ελλάδα, σφαξ' την, βάλε/ τον νόμο τούτο στις γυναίκες, όποια/ τον άντρα της θ' αφήνει...»

Τον ίδιο το ρόλο έχει κι ο Χορός, προτρεπτικό και ενισχυτικό της άποψης της Εκάβης

«...Μενέλαε, προγόνων τ' ἀξίως δόμων τε σῶν

τεῖσαι δάμαρτα κάφελου, πρὸς Ἑλλάδος,

ψόγον τὸ θῆλύ τ', εὐγενῆς ἐχθροῖς φανείς...» στίχοι 1044-1047

«...Μενέλαε, τους προγόνους σου τιμώντας/ και το παλάτι σου, να τη σκοτώσεις/ κι Ἑλληνες δειλό να μη σε πούνε,/ μια κι ἴσουν στους εχθρούς σου παλικάρι...»

Ἡ Ελένη, ἔχει προσπαθήσει πολύ, τον ἔχει εκλιπαρήσει, προσπαθεῖ να δικαιωθεί σε μια ὑστατη προσπάθεια

«...Μή, πρὸς σε γονάτων, τὴν νόσον τὴν τῶν θεῶν

προσθεῖς ἐμοὶ κτάνης με, συγγίνωσκε δέ...» στίχοι 1053-1054

«...Πέφτω στα πόδια σου, μη με σκοτώσεις/ φορτώνοντας σε μένα την κατάρα/ που ἔστειλαν οι θεοί, συγχώρεσε με/...»

Ἡ Ελένη, ζητά τη συγγνώμη του, σε μία στιγμή συνειδητοποίησης της κατάστασης, την οποία ὅσο την αφορά προκάλεσε σε μία στιγμή ἔνοχης αυτοκριτικής, και ενστικτώδους ενσυναίσθησης. Τραγικές φιγούρες, ἡ Εκάβη, ἡ Ελένη, ὁ Μενέλαος σε μία σκηνή ὅπου τὸ δίκαιο ελλοχεύει, στις πτυχές της ζωῆς του καθενός ξεχωριστά. Τὸ δίκαιο της Εκάβης, τὸ δίκαιο της Ελένης, τὸ δίκαιο του Μενελάου. Μεταξύ των δύο γυναικῶν, διεξάγεται ὁ αγώνας Λόγων στις “Τρωάδες”, ἐνῶ ὁ Μενέλαος ἔχει τὸ ρόλο του κριτή. Ὁ ποιητὴς ωστόσο, προσπάθησε να προειδοποιήσει τους Αθηναίους, για ὅσα ἐβλεπε να ἔρχονται και των δεινῶν που τους περίμεναν, με μελανὰ χρώματα. Διότι δεν είχαν δίκιο κανένα οι Αθηναῖοι. Ἡ δύναμη των ισχυρῶν δεν εἶναι πάνω ἀπὸ ὅλα. Τὸ δίκαιο των νικητῶν δεν υπερβαίνει την ἀγραφή και αυθεντική στο χρόνο θεῖα νομοθεσία. Ὁ δῆμος ενστερνιζόμενος την ιδέα του δικαίου των κραταιῶν, παρασύρθηκε σε ὕβρι, τὸ χειμῶνα του 415-416. Τιμώρησε τὴ Μήλο, γιατί εἶχε διαπράξει τὸ “ανοσιούργημα”, μικρὴ ὅπως ἦταν, να ἔχει την επιθυμία να διατηρήσει την ουδετερότητά της, κατὰ τὴ διάρκεια του Πελοποννησιακοῦ πολέμου, καθὼς και τὴ “θρασύτητα”, να μη θέλει να εἶναι υποταγμένη στους Αθηναίους, οι οποίοι δεν ἤθελαν να ὑπάρχουν νησιά αὐτόνομα και ανεξάρτητα, ἀφοῦ αυτοὶ κυριαρχούσαν στη θάλασσα και ετοιμάζονταν να

εκστρατεύσουν στη Σικελία¹⁹⁴. Πώς αντιμετωπίζει ο Ευριπίδης, αυτή την αποτρόπαιη πράξη των συμπατριωτών του, κατά των κατοίκων της Μήλου, καθώς και την αλαζονική εκστρατεία, την επικίνδυνη και άδικη στη Σικελία, το κατανοούμε, από το ότι την Άνοιξη του 415 ελέγχει την πολιτική του δήμου, με τη διαδασκαλία των *Τρωάδων*. Μία σειρά από εικόνες φρίκης, δείχνουν το σοβαρό δράμα των γυναικών της Τροίας, όταν πάρθηκε το Ίλιον από τους Αχαιούς. Είναι σαν να τους λέει: Θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε τι έχει γίνει στη Μήλο. Τώρα το ίδιο πάει να επαναληφθεί στη Σικελία, θα πρέπει να προβληματιστούμε, διότι οι συνέπειες του πολέμου είναι καταστροφικές!¹⁹⁵

¹⁹⁴ Πελεκίδης - Χρύσης στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμος Γ1, σελ. 241-264/ Καργάκος Ι. Σαράντος «Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και του Μείζονος Χώρου», Τόμος Α', εκδόσεις Gutenberg Ε', ανατύπωση Αθήνα 2005, πρώτη έκδοση, Δεκέμβριος 1999, σελ. 228-237/ Καργάκος Ι. Σαράντος «Το Θαύμα των Ελλήνων» «Η προσφορά του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου», συλλαβή Ραδιοφωνικών εκπομπών, Περί Τεχνών, σελ. 110,111

¹⁹⁵ Χριστίνα Χρυσικού, Διπλωματική εργασία (Μ.Δ.Ε.) Παν/μιο Πατρών, Σχολή ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών σπουδών « Στο Αρχαίο Ελληνικό θέατρο», σελ.48
«Οι αγώνες λόγων στις Τραγωδίες Εκάβη και Τρωάδες του Ευριπίδη» «Ο Λόγος σε περίοδο κρίσης» Συμβουλευτική επιτροπή: καθηγητής Σ. Τσιτσιρίδης (επιβλέπων), καθηγητής Θ.Κ. Στεφανόπουλος, Επίκουρος καθηγήτρια Αικ. Αρβανίτη, Πάτρα Σεπτέμβριος 2011

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πριν 2500 χρόνια, στην Αθήνα των περίπου 30.000 κατοίκων, και όταν αυτή βρισκόταν στο απόγειό της, συναντάμε τα πρώτα σπέρματα αυτονομίας, τόσο της κοινωνίας όσο και του ατόμου¹⁹⁶. Είναι η περίοδος της Δημοκρατίας του Περικλή, ο οποίος λέει ότι σε αυτήν τη δημοκρατία, αποδίδεται στον καθένα, σύμφωνα με τους νόμους, το ίδιο πράγμα όσον αφορά τα ιδιωτικά συμφέροντα, όσον δε αφορά στη δημόσια αξιοσύνη, ο καθένας αντιμετωπίζεται σύμφωνα με τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνει σε αυτό που κάνει. Ταυτόχρονα βέβαια οι Αθηναίοι πίστευαν ότι είναι καθήκον του ασθενέστερου να υποχωρήσει απέναντι στον ισχυρότερο, πρέπει και είναι καθήκον, ηθικό καθήκον.

Αυτής της λογικής υπήρξε ο Κρέων στην «Αντιγόνη». Άλλωστε είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση, αναφέρει ο Καστοριάδης, το να θέλει κανείς να κυριαρχήσει πάνω στον άλλο. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη¹⁹⁷ υπάρχει μία ανθρώπινη Αρετή η οποία δεν είναι το κράτος και το να είναι κανείς πανίσχυρος αλλά αυτή συνίσταται στο να είναι κανείς πιο δίκαιος, από όσο θα απαιτούσε η δύναμή του, να είναι μετριοπαθής, οικτίρμων και ακριβοδίκαιος. Και αυτήν την αρετή του δικαίου ανθρώπου, του ακριβοδίκαιου, που ακολουθεί τον ηθικό νόμο, το νόμο της μη ύβρεως προς το άταφο σώμα του αδελφού της και του σεβασμού προς αυτό και προς τους θεούς, οδηγεί την Αντιγόνη του Σοφοκλή, ενώ για τον Κρέοντα ισχύει η απαράβατη αρχή η οποία εκφράζεται αποκάλυπτα και είναι απαλλαγμένη από κάθε άλλη θεώρηση και λέει ότι όπου υπάρχουν ίσοι, υπάρχει δίκαιο όπου δεν υπάρχουν, βασιλεύει η ισχύς, και αυτή η αρχή δεν αναφέρεται μόνο για την Αντιγόνη αλλά και για τους Πέρσες του Αισχύλου και τις Τρωάδες του Ευριπίδη. Κατά τα γραφόμενα του Θουκυδίδη, στον Καστοριάδη, η αποφυγή μιας καθαρής ειδικής θεώρησης των πραγμάτων, η οποία δεν αντιπαρέρχεται την *ύβριν* των μεν στη μετριοπάθεια των δε, φέρνει στο προσκήνιο τη σύγκρουση δυνάμεων και ως εκ τούτου την αυτόνομη δυναμική της κυριαρχίας. Έτσι μέσα από τις δημηγορίες και τις αφηγήσεις των γεγονότων προκύπτουν τρεις αρχές: α) ο πόλεμος αποσκοπεί στην κυριαρχία και η απόκτηση ισχύος σημαίνει και υποχρέωση επαύξησης της. β) μεταξύ άνισων όντων κυριαρχούν μόνο το ατομικό συμφέρον και η βία και τέλος, η δικαιοσύνη μόνο

¹⁹⁶ Κορνήλιος Καστοριάδης «Η Ελληνική ιδιαιτερότητα», τόμος Γ', «Θουκυδίδης, η ισχύς και το δίκαιο», σεμινάριο 1984-1985, εκδόσεις κριτική, 4η χιλιάδα, σελ.33

¹⁹⁷ Κορνήλιος Καστοριάδης «Η Ελληνική ιδιαιτερότητα», τόμος Γ', «Θουκυδίδης, η ισχύς και το δίκαιο», σεμινάριο 1984-1985, εκδόσεις κριτική, 4^η χιλιάδα, σελ.33

μεταξύ ίσων ισχύει. Έτσι λοιπόν, ο πόλεμος, στην περίπτωση των Ελλήνων στους «Πέρσες», είχε ως συνέπεια την τιμωρία της κυριαρχικής πολιτικής των Περσών, η όποια πολιτική συνιστούσε *ύβριν*, ενώ στην περίπτωση των Ελλήνων στις «Τρωάδες» τις συνέπειες της ύβρεως υπέστησαν οι ίδιοι οι Έλληνες ως επικυρίαρχοι, δόλιοι, βίαιοι, ασκούντες το δίκαιο του ισχυρότερου.

Η τραγωδία ως πολιτικός θεσμός, κατά τον Καστοριάδη, είναι ένας θεσμός αυτοπεριορισμού, διότι συνεχώς υπενθύμιζε στους Αθηναίους πολίτες, ότι υπάρχουν άγνωστα εκ των προτέρων στο δρών υποκείμενο, το οποίο ενεργεί υπεύθυνα, αναλαμβάνοντας και το ριψοκίνδυνο των πράξεών του. Τόσο στην «Αντιγόνη» του Σοφοκλή, όσο και στους Πέρσες του Αισχύλου, υπάρχει το ερώτημα: κατά τον ίδιο, Ποιος άρχει την πόλη. Ποιος είναι ο κύριος, ποιος οδηγεί στη δημοκρατία την πόλη, αλλά και τι είναι δίκαιο και τη δικαιοσύνη. Ουσιώδες και κύριο χαρακτηριστικό της δημοκρατικής διαδικασίας όπως αναφέρει είναι το γεγονός ότι ο δήμος θέτει τον εαυτό του στο κέντρο όλων και αυτό το διαπιστώνουμε από το γεγονός πως όλοι οι αθηναϊκοί νόμοι αρχίζουν με τη φράση: «έδοξε τη βουλή και τω δήμω»¹⁹⁸. Πολλές από τις αρχές που εξαγγέλλει ο Κρέων στη διακήρυξή του, κατά πολύ μεγάλη πιθανότητα, θα γινόταν αποδεκτές από έναν Αθηναίο του 5ου αιώνα π.Χ., ο οποίος γνώριζε ότι η δική του ευημερία ήταν κατά πολύ αλληλένδετη με την ευημερία της πόλεως.

Ο Σοφοκλής, τον παρουσιάζει ως άνθρωπο της εξουσίας, ο οποίος απαιτεί απόλυτη υπακοή προς το συμφέρον της πόλης, άνθρωπο αρχών. Έτσι αναφέρεται στην εξουσία του και στο σέβας που την περιβάλλει. Και όταν η Αντιγόνη εκφωνεί τον λόγο της για το Δία και τα άγραπτα νόμιμα των θεών, εκείνος κάνει λόγο για δούλους και την *ύβριν* τους και τούτο διότι η εξουσία του έχει αμφισβητηθεί από μία γυναίκα της οποίας τη δυναμική περιφρονεί και την τοποθετεί εκεί που πιστεύει ότι θα του είναι ακίνδυνη. Σε απόσταση ασφαλείας, προβάλλοντας ταυτόχρονα τη δική του ισχύ, όμως πάγια δεδομένη και τόσο ακαταμάχητη όσο και ακατανίκητη.

Ο Κρέων προβάλλεται ως μία πολιτική αυθεντία. Εκπροσωπεί την πολιτική ισχύος. «Όσο είμαι ζωντανός, δε θα με κυβερνήσει γυναίκα», επικροτώντας, την αρχή πως μεταξύ άνισων επικρατεί ο ισχυρός, του αδύναμου. Τόσο ο Κρέων από τη θέση ισχύος, όσο και η Αντιγόνη από θέση άμυνας, σε ένα διαπροσωπικό πόλεμο αξιών,

¹⁹⁸ Καστοριάδης Κορνήλιος, Κεφ. 3, «Ο Δήμος», σελ.42-49

ως δρώντα υποκείμενα, αναλαμβάνουν τις συνέπειες του ριψοκίνδυνου των αποφάσεών τους. Κατά ανάλογο τρόπο φέρονται οι Αχαιοί στις Τρωαδίτισσες γυναίκες του Ευριπίδη. Ο Σοφοκλής βέβαια, προβάλλει την Αντιγόνη, ως μία δυναμική παρουσία η οποία με επιχειρήματα υπηρετεί το δικό της δίκαιο μπροστά στον ισχυρό και το προβάλλει με αποφασιστικό τρόπο, μιλά για τη Δική, τη συγκάτοικο των κάτω θεών και αντιτάσσει τους άγραφους νόμους. Θα πει πως υπάρχουν πανάρχαια έθιμα νόμιμα όπως τα ονομάζει, αμετάβλητα και άγραφα από ανυπολόγιστα χρόνια, που οι θεοί έχουν ορίσει. Και αυτά βρίσκονται πάνω από κάθε ανθρώπινο δίκαιο. Σε αντίθεση με την «Αντιγόνη» οι «Τρωάδες» θρηγούν βέβαια για τις καταστροφικές συνέπειες που αυτές έχουν υποστεί από τον πόλεμο, ωστόσο δεν φαίνεται να διεκδικούν δυναμικά το δικαίό τους απλώς αναθέτουν τις ευθύνες στην Ελένη απεμπολώντας την όποια δυναμική έκφρασης του δικαίου τους και υπομένοντας μοιρολατρικά τη βιαιότητα του ισχυρότερου.

Και οι τρεις τραγωδίες αποτελούν σπουδή στην άνοδο και την πτώση των ισχυρών καθώς και την απομυθοποίηση τους, αφού επισύρουν την μήνιν των θεών και την τιμωρία τους τελικά με την καταστροφή τους, ως μιας πράξης απονομής της θείας δικαιοσύνης, αλλά και των απαράβατων νόμων της πολιτείας. Επιπλέον οι «Τρωάδες» αποτελούν ένα αμείλικτο «κατηγορώ» για τις φρικαλεότητες του πολέμου και ένα επιτακτικό όσο και σπαρακτικό αίτημα για αλληλεγγύη και ανθρωπισμό.

Και στις τρεις τραγωδίες το δίκιο επέρχεται κατά της ύβρεως του ισχυρότερου. Σε κάθε περίπτωση, στους Αρχαίους Έλληνες, η έννοια του νόμου περιελάμβανε κανόνες ηθικής και δικαίου κοσμικούς και θρησκευτικούς, γραπτούς και άγραφους. Και αυτό ήταν πολύ φυσικό διότι «πόλις» σήμαινε την ίδια την κοινωνία, αλλά και αυτό που αποκαλούμε σήμερα κράτος και αυτά τα δύο συνυφασμένα, κάτω από την προστασία των πολιούχων θεοτήτων. Οι αρχαίοι Αθηναίοι πίστευαν, ότι ο νόμος αποτελούσε με τους γραπτούς κανόνες δικαίου, ένα από τα ουσιώδη θεμέλια της δημοκρατίας, αλλά και συγχρόνως τη σπουδαιότερη εγγύησή της.

Η σημασία που έδιναν οι Αθηναίοι στο γραπτό νόμο, δεν θα πρέπει να μας κάνει να πιστέψουμε, πως μειώνει σε καμία περίπτωση τη σημασία του εθιμικού δικαίου κανόνων, που σέβονταν και διατηρούσαν άθικτο, ενώ η «πόλις»¹⁹⁹ επέβαλε ανάλογες κυρώσεις σε περίπτωση παραβίασής τους. Όπως αναφέρει ο Mac Cowell:

¹⁹⁹ Παν. Δημάκης :Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ο.π. Τόμος Γ2, σελ. 536,537

«Το δίκαιο είναι η επίσημη έκφραση των πεποιθήσεων ενός λαού σχετικά με τη σωστή και την ανάρμοστη συμπεριφορά και κανείς στον κόσμο δεν είχε ποτέ πιο ενδιαφέρουσες και πρωτότυπες αντιλήψεις για τη συμπεριφορά από τους Αρχαίους Έλληνες»²⁰⁰. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Καστοριάδης, «...δεν βλέπω, όπως νομίζω ότι και κανείς δεν μπορεί να δει εκτός και αν είναι τελείως φαντασιόπληκτος ή πρόγονοπληκτος, την αρχαία Ελλάδα ως πρότυπο το οποίο θα αρκούσε να το αντιγράψουμε για να βρούμε την ελευθερία, τη δικαιοσύνη, την ισότητα και παν αγαθό θεωρώ όμως ότι μπορεί να λειτουργήσει για μας σαν γονιμοποιό σπέρμα»²⁰¹.

²⁰⁰ D.M. Mac Dawell, «Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», Εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2015 μτφρ. Γ.Μαθιουδάκη, έκτη έκδοση

²⁰¹ Κ. Καστοριάδης «Η αρχαία Ελληνική Δημοκρατία και η σημασία της σήμερα» ο.π., σελ 4

BIBΛIOΓPAΦIA

1. ABDULA. A. K (1985) *Catharsis in Literature* (Bloomington)
2. BALDRY, H. C. (1965), *Το τραγικό θέατρο στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ Γ. Χριστοδούλου ~ Λ. Χατζηκώστα (Αθήνα)
3. BLUME H. S. (2002), *Εισαγωγή στο Αρχαίο θέατρο*. Μτφρ Μ. Ιατρού (Αθήνα)
4. CARTLEDGE, P. (2007) "Θεατρικά έργα με βάθος" *Το θέατρο ως διαδικασία στη ζωή των πολιτών της Αρχαίας Ελλάδας*, στο P. E. Easterling (επιμ.) (2007 α). *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, μτφρ. _επιμ. Λ. Ρόζη_Κ. Βαλάκας (Ηράκλειο), 3~52.
5. DE ROMILLY, J. et. Al. (επιμ) (1974), *Eschyle of the Perses* (Παρίσι)
6. DURING, I. (1994) *Ο Αριστοτέλης :Παρουσίαση και Ερμηνεία της σκέψης του*, μτφρ Π. Κοτζίά _Π. Παντελή (Αθήνα)
7. EDWARDS.,M.(2002),*Οι Αττικοί Ρήτορες*, μτφρ. Δ. Σπαθάρας, επιμ. Ν. Κυρτζάκη (Αθήνα)
8. ELLETHY. Y. I. A. (2004), *Οιδίπους επί Κολωνώ. Ο ποιητής του 406 και ο Θεατής του 401 π. Χ.*, *Ελληνικά* 54,203~211
9. GOLGHILL,S.(2007),*Η Γλώσσα της Τραγωδίας :Ρητορική και Επικοινωνία*, στο P. E. Easterling (επιμ) (2007α), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, επιμ. μτφρ. Λ. Ρόζη - Κ. Βαλάκας (Ηράκλειο), 189-224
10. HARRISON. A. R. W. (1968) *The Law of Athens*, Τομ. I. II (Οξφόρδη)
11. Herington J. ,*Αισχύλος*, μτφρ.Μ.Γιούνη, εκδ. Βάνιος, Θεσσαλονίκη 1988
12. JOHNSON. S. I. (1999)"*Η μαγεία και οι νεκροί στην Κλασική Ελλάδα*" *Αρχαιολογία και Τέχνες* 70,16-21
13. KARAMANOU. I. (2011) "*The Maiden's Clash with her Natal Oikos in Euripides*" *Lost Play's*. Πρακτικά 13ου Διεθνούς Συμποσίου Αρχαίου Δράματος (Θεματική :*Η Γυναίκα στο Αρχαίο Δράμα*, Δελφοί 7-9/7/2007, υπό έκδοση
14. KITTO H.D.F «*Η Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*», μτφρ Λ.Ζενάκος, 8η έκδοση, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2010

15. LADA RICHARDS,I. (2008) Η Ανταπόκριση των Θεατών στην Αττική Τραγωδία των Κλασικών Χρόνων. Συναίσθημα και Στοχασμός, Ποικιλία και Ομοιογένεια. Μτφρ. Χ.Γραμμένου, στο Α. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ & Χ. ΤΣΑΓΓΑΛΗΣ (επιμ.) (2008), Αρχαία Ελληνική Τραγωδία. Θεωρία και Πράξη (Αθήνα), 451-565.
16. LESKY A. (1983), Greek Tragic Poetry, μτφρ. M.Dillon (Yale)
17. LESKY A. (1987) (ανατ.2003) Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων, μτφρ. Ν.Χουρμουζιάδης (Αθήνα)
18. LESKY A. (1990) Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, μτφρ. Α.Γ.Τσοπανάκης (Θεσσαλονίκη)
19. Lesky Albin , “Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας”, Νέα έκδοση αναθεωρημένη, εκδόσεις: Δέσποινα Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2014,2015, Τίτλος Πρωτοτύπου, Lesky Albin: Geschichte der griechischeu, Liberatur, Θεσσαλονίκη
20. Lossau, M-J., Αισχύλος, μτφρ. Ν.Π.Μπεζαντάκος, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989
21. Mac Dowell D.M. "Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασσικών Χρόνων", εκδόσεις Παπαδήμα Δ.Ν. μτφρ. Γιώργου Μαθιουδάκη, έκτη έκδοση, Τίτλος πρωτοτύπου, D.M. Mac. Dowell the law in classical Athens Tuanes and Hudsou LTD, London 1978, πρώτη έκδοση 1986 (ελληνική)
22. Meier Christian «Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας», Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, Μτφρ. Φλώρα Μενακίδου, επιμέλεια Μαρία Ιατρού, Αθήνα 1997. για την ελληνική έκδοση:εκδόσεις Καρδαμίτσα. C.H.Beck sche Verlagsbuchhandlung Mlincheu 1988
23. Meier C. «Η Πολιτική Τέχνη της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας»,Μτφρ. Φλώρα Μενακίδου,Αθήνα
24. MORETTI, J.C. (2004), Θέατρο και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα, επιμ. Κ.Μπούρας, μτφρ. Ε.Δημητρακοπούλου (Αθήνα)
25. Mosse Claude "Οι θεσμοί στην κλασσική Ελλάδα", έκδοση Μεταίχμιο - Επιστήμες,μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη, πρώτη έκδοση, Οκτώβριος 2002, Τίτλος πρωτοτύπου "Claude Mosse" "Les intitutions grecques a l' e ropue classique, Αθήνα

26. MURRAY, G. (1993) Αισχύλος, Ο Δημιουργός της Τραγωδίας, μτφρ. Β. Μανδηλαρά (Αθήνα)
27. Murrey G., Αισχύλος "Ο δημιουργός της τραγωδίας", εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989
28. Nesselrath Heiuz-Gunther «Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία» Τόμος Α' Αρχαία Ελλάδα, επιμ. Δ.Ι.Ιακώβ – Α.Ρεγκάκος, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2014, έβδομη έκδοση. Τίτλος πρωτοτύπου: Einleitung in die Griechische Philologie υπό Heinz-Gunther Nesselrath B.G. Teubner - Stuttgart and Leipzig, 1997, πρώτη έκδοση για την Ελλάδα 2011
29. Nilsson Martin P., Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία μτφρ. Ι.Θ.Κακριδής. Βιβλιοπωλείο "Εστία", Ι.Δ.ΚΟΛΛΑΡΟΥ και ΣΙΑΣ Α.Ε. Α' έκδοση 1979, Γ' Έκδοση, Αθήνα 2006
30. P.E.EASTERLING-B.M.W. Know, Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα 2008 (εκδόσεις Παπαδήμα)
31. PARKER,R. (1983) Miasma: Polution and Purification in Ancient Greek Religion (Οξφόρδη)
32. PERNOT L. (2005) Η Ρητορική στην Αρχαιότητα, μτφρ. Ξ.Τσελέντη, επιμ. Β.Σερέτη (Αθήνα)
33. SCHINGE, E. (1975) "Zur aesthetik der Aristophanischen Komodie am Biespiel der Ritter" Μαΐα 27,177-199, στα ελληνικά Γ,ΚΑΤΣΗΣ (επιμ) (2007),"Αναφορά στην Αισθητική της Αριστοφανικής Κωμωδίας με Γνώμονα τους Ιππής"μτφρ. Θ.Λουπασάκη, στο Θάλεια: Δεκαπέντε Μελετήματα για τον Αριστοφάνη,389-429.
34. SEGAL, C. (2001) Οιδίπουσ Τύραννος, τραγικός Ηρωισμός και τα όρια της γνώσης, μτφρ. Ι.Θ.Παπαδημητρίου (Αθήνα)
35. SOMMERSTEIN,A.H. (2004) Αισχύλου Ευμενίδες, μτφρ. Ν.Γεωργαντζόγλου (Αθήνα)
36. SOURVINOU - INWOOD,C. "Αθηναϊκή Θρησκεία και Αρχαία Ελληνική Τραγωδία", στο Α.Μαρκαντωνάτος & Χ.Τσαγγάλης (επιμ.) (2008) Αρχαία Ελληνική τραγωδία, Θεωρία και Πράξη (Αθήνα) 117-147
37. TAPLIN ,O. (1988) Η Αρχαία Ελληνική Τραγωδία σε Σκηνική Παρουσίαση, μτφρ. Β. Ασημομύτης (Αθήνα)

38. THOMSON, G. (1983) *Αισχύλος και ΑΘΗΝΑ*, ΜΤΦΡ. Γ.ΒΙΣΤΑΚΗΣ & Φ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ (Αθήνα)
39. WILES, D. (2009) *Το Αρχαίο Ελληνικό Δράμα ως Παράσταση*, μτφρ. Ελ.Οικονόμου (Αθήνα)
40. Winnington-Ingram «Σοφοκλής», *Ερμηνευτική προσέγγιση*, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, τίτλος πρωτοτύπου, *Sophocles An luterpretation* Cabringe University Press 1980. για την ελληνική γλώσσα Ινστιτούτο του βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999
41. Winnington-Ingram «Σοφοκλής», *Ερμηνευτική προσέγγιση*, μτφρ. Νικ.Πετρόπουλος, Χρίστος Π. Φαράκλας, (Αθήνα)
42. ZIMMERMANN, B. (2002) *Η Αρχαία Ελληνική Κωμωδία*, επιμ. Δ.Ιακώβ, μτφρ. Η.Τσιριγάκης, (Αθήνα)
43. *Αισχύλος, Οι Τραγωδίες του Αισχύλου "Ίκέτιδες-Πέρσες-Επτά επί Θήβας-Προμηθέας Δεσμώτης, Π -Ορέστεια-Αγαμέμνονας-Χοηφόρες-Ευμενίδες*. Μτφρ. Ι.Ν.Γρυπάρης, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ι.Δ.Καλλαρού και Σίας Α.Ε. Αθήνα Σεπτέμβριος 2010
44. *Αριστοτέλης:8 ΑΠΑΝΤΑ : Ηθικά Νικομάχεια 2 εκδόσεις Κάκτος*. Τόμος όδογος, Εισαγωγή - Μετάφραση -Σχόλια: Μεταφραστική Ομάδα Κάκτου. Επιμελητής Έργου:Βασίλειος Μανδηλαράς, Αθήνα Ιούλιος 1993
45. *Γιαννάτου Βασιλική, " Η ασέβεια στην Κλασική Αθήνα"* Διπλωματική εργασία, Τμήμα Νομικής Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Τομέας Ιδιωτικού Δικαίου, Κομοτηνή, Δεκέμβριος 2015
46. *Ευριπίδης-Τρωάδες*, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, "Οι Έλληνες" εκδότης:Οδυσσέας Χατζόπουλος και ΣΙΑ Ε.Ε. μτφρ. Τ.Ρούσσοσ, Εισαγωγή - Σχόλια, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αθήνα, Ιούλιος 1994
47. *Κουχτζόγλου Γιάννης : «Η Ιερότητα της Πολιτείας και η Ανιερότητα της Προδοσίας στην Αρχαία Ελλάδα»*, Φιλολογική Πρωτοχρονιά. Αναρτήθηκε από Kgrek, Τρίτη 25 Φεβρουαρίου 2014 στις 1:56 μ.μ.,

Ετικέτες: Αρχαία Εποχή/ και το thesecretrealtuth μέσω
conspiracyleeds//https: www.diadrastika.com/2016/04/ti-ekanan-
archei-ellines-stous-prodotes.html#

48. Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Παν. Πελοποννήσου, «Η Αντιγόνη της Δημοκρατίας», Εφημερίδα «Το Βήμα», Κυριακή 26 Νοεμβρίου 2017
49. Μίσιου Άννα, «Γυναίκες και Πολίτες στην Κλασσική Αθήνα (1999)
50. Πιερρής Λ. Απόστολος "Οι Πέρσαι" του Αισχύλου και η παράσταση του Κ.Θ.Β.Ε. Ινστιτούτο Φιλολογικών Ερευνών (www.philosophical-research.org) Σεμινάρια Ιστορικοφιλοσοφικού Λόγου, Κύκλος ΚΖ' Περίοδος 2013-2014, Μελέτη Ελληνισμού
51. Σαράντος Ι. Καργάκος "Ιστορία του Ελληνικού Κόσμου και του Μείζονος Χώρου" ΕΥΡΩΠΗ - ΑΣΙΑ-ΑΦΡΙΚΗ-ΑΜΕΡΙΚΗ ΤΟΜΟΣ Α' και Β' τόμος, Β' έκδοση Gutenberg, Ε' Ανατύπωση, Αθήνα 2005, Α' έκδοση, Δεκέμβριος 1999
52. Συρόπουλος Σπυρίδων, «Σκηνική νεκρομαντεία και αθηναϊκή πολιτική: η νεκρανάσταση του Δαρείου στους Πέρσες του Αισχύλου και η ιστορική συνείδηση». In Θέατρο και Πόλη. Αττικό Δράμα, Αθηναϊκή Δημοκρατία και Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, of the series «Σύγχρονη Αρχαιογνωστική Βιβλιοθήκη» editions Δαίδαλος/Ζαχαρόπουλος”, edd. Α. Μαρκαντωνάτος & Λ. Πλατυπόδης, εκδ. Gutenberg- Γ. Δαρδανός, 2012.
53. Χουρμουζιάδης Ν. «Οι δραματουργοί των κλασσικών χρόνων» στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών 1980 , Τόμος Γ'1, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1972
54. Χριστόπουλος Μενέλαος, «Όψεις της Ελένης στο Έπος και στο Δράμα», Christopoulos Menelaos, «Views of Helen in Epic and Drama», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα Μάιος 2007.